

Keynesçilik, Fordizm, “refah devleti”: Bir efsaneye reddiye

Sungur Savran

Kapitalizm tarihinde gördüğü en büyük krizlerden biriyle sarsılıyor. İnsanlık bir kez daha 1930’lu yıllarda olduğu gibi kendi geleceği üzerine belirleyici kararlar almak zorunda kalacağı bir kavşağın eşiğinde. Ekonomik krizin getirdiği yoksullaşma ve sefalet, emperyalist yeniden bölüşüm dinamiklerinin doğurduğu savaşlar ve doğanın mahvı karşısında yeni bir uygarlığın yaratılıp yaratılamayacağı elbette dünya çapında sınıf mücadelelerine bağlı. Büyük mücadeleler henüz önümüzde. Ama bu mücadelelerde başarı kazanabilmek, kapitalizmin yarattığı yıkıcı dinamiklerin karşısına doğru bir alternatif dikebilmek için ne olup bittiğini iyi anlamamız gerekiyor.

Bu, her şeyden önce, içinden geçmekte olduğumuz derin krizi anlayabilmek demek. Bu sayıda Kurtar Tanyılmaz’ın yazısında bu krizin temelleri konusunda kapsamlı bir analiz sunuluyor. Elinizdeki yazının amacı ise farklı. Bir bakıma, krizi nasıl analiz etmemiz gerektiğini değil, **nasıl analiz etmememiz gerektiğini** anlatmaya çalışacak bu yazı. Bununla ne demek istediğimizi biraz anlatmaya çalışalım.

Sola uzaktan yakından bulaşmış biri bile, krizden söz edildiği anda hemen şöyle bir tahlil yapar: Kapitalizm büyük miktarda mal üretiyor, ama bu mallar alıcı bulamıyor, bu yüzden de kriz doğdu. Gayet masum, kulaktan dol-

ma bilgilerle ileri sürülen bu tür bir yorumdan bir dizi sofistike sol teorisyenin rafine çalışmalarına kadar uzanan bu tür açıklamaların ortak yanı, krizi talep yetersizliğine, talep yetersizliğini tüketim kapasitesinin eksikliğine, tüketim kapasitesinin eksikliğini ise büyük kitlelerin yoksulluğuna bağlamalarıdır. Bu kriz açıklamasının Marksist teoride adı “eksik tüketim teorisi”dir. Bu yazı, her şeyden önce bu teorinin kapitalizmin krizlerini anlamamıza yararı olmadığını, tersine bunun gerçek dünyada olan bitenin anlaşılmasında bir engel olduğunu ortaya koymaya çalışacak. Üstelik, eksik tüketim teorisinin tek sakıncası bu değildir. Teorik alandaki sorunlarının yanı sıra, pratik politikada bu teori, kapitalizmin krizini çözmek için işçi ücretlerinin yükseltilmesini gerçekçi bir çözüm olarak sunan her türden reformizmin değirmenine su taşır. Kapitalistler, işçi ücretlerini düşürmek için ellerinden geleni yaparken, reformistler, eksik tüketim teorisine başvurarak ücretlerin artırılmasının **hem** işçilerin **hem de** kapitalistlerin çıkarına olduğunu ilân ederler. En vahimi tabii ki budur: İşçi sınıfı hareketini ve sosyalist akımları, özellikle büyük krizlerde sermaye ile işçi sınıfının çıkarlarının cepheden karşı karşıya geleceği gerçeğini kavramaktan alıkoyması, kapitalist sınıf ile proletarya arasında, hem de kriz döneminde, bir çıkar ortaklığı vaz etmesi!

Ama elinizdeki yazı sadece solda büyük etkisi olan eksik tüketim teorisinin soyut teori düzeyinde bir eleştirisi değildir. Burada, aynı zamanda, solda son derece yaygın olan, neredeyse bir **sol içtihat** haline gelmiş olan bazı başka fikirleri de eleştirerek okuyucuyu bu içtihattan kopmaya çağıracağız. Bu fikirlerin başında, kapitalizmin sorunlarına, özellikle de krizlerine çare olarak “Keynesçilik” olarak bilinen teorik-pratik yaklaşımın gösterilmesi gelir. Bu konuda yanlışlar çeşitlidir. En basit sorun, Keynesçiliğin kapitalizmin krizine bir çözüm olabileceği düşüncesidir. Yanlış burada dursa hasar sınırlı kalırdı. İkinci, ama yine masum bir yanlış, Keynesçi analizle eksik tüketim teorisini aynı ya da hiç olmazsa akraba saymaktır. Ama hâlâ işin en vahimine gelmiş değiliz. Asıl büyük sorun, Keynes’i ve Keynesçiliği “sol” saymaktır. Daha da acıklısı, hiç de masum sayılamayacak bir yaklaşımla, Keynes ile Marx arasında bir ortaklık kurmaya çalışmak, hatta bir senteze gitmeye çabalamaktır.

Keynesçilik meselesi, aslında dünya çapında kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı’ndan günümüze nasıl bir gelişme gösterdiğinin kavranması kadar belirleyici bir konuyla iç içe geçmektedir. Solda hakim içtihadı göre, iki dünya savaşı arası krizin derslerini çıkaran kapitalizm, savaş sonrasında Keynesçi teknikleri benimseyerek otuz yıl süren bir “Asr-ı Saadet” ya da “Altın Çağ” yaşamıştır. Bunun altında da sınıflar arasında bir **uzlaşma** yatmaktadır. Bu dönemde kapitalistler açısından sermaye birikimi gayet düzgün ve canlı de-

vam ederken, işçi sınıfı da, özellikle gelişmiş ülkelerde, yüksek ücretlerden, “refah devleti” olarak kavramlaştırılan kamu hizmetlerinden vb. yararlanarak kapitalizmin tarihinde görülmemiş bir yaşam düzeyine kavuşmuştur. Krize karşı mücadelede vaz edilen çıkar ortaklığının burada daha temel bir düzeyde yeniden karşımıza çıktığını görüyoruz. Bir bakıma, krize karşı önerilen çözüm Asr-ı Saadeti canlandırmayı özlüyor.

Ama soldaki içtihat bununla da kalmıyor. Kapitalizmin Asr-ı Saadetinin temelindeki dinamiği açıklamak için “Fordizm” kavramına başvuruyor. Solda son derecede yaygın bir inanışa göre, dünya kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı’ndan 1970’li yılların ortasına kadar yaşadığı refah döneminin temelinde hem üretim (emek) süreci hem de ekonominin genel işleyişi bakımından kapitalizmin tarihinde özel bir yeri olan Fordizm uygulaması belirleyici olmuştur. 1970’li yılların ortasında Fordizm tıkanmış, sınıflar arası uzlaşma da bu yüzden çökmüştür.

Solda bu içtihat o kadar yaygındır ki, kapitalizmin genel gidişatına ve post-Fordist dönem veya küreselleşme dönemi olarak anılan yeni evresine ilişkin analizler bunları varsayar, bir solukta özetler, esas analizi bundan sonra başlatır. Bu yazının amacı, bu içtihatın baştan aşağı yanlışlarla dolu olduğunu, savunulacak hiçbir yanı olmadığını, mutlaka terk edilmesi gerektiğini ortaya koymaktır.

Bunu yapmak için yazıyı “Düzenleme Okulu” diye bilinen ve yukarıda sözünü ettiğimiz Keynesçilik-Fordizm sentezini en sistematik olarak yapmış olan sol düşünce ekolünün bir eleştirisi olarak tasarladık. Bu ekol solda başka çevrelerde de paylaşılan düşüncelerin en kapsamlı ve en sistematik sunumunu, oldukça geniş bir literatür temelinde yaptığına göre, yanlışı en güçlü olduğu yerde teşhir etme kaygısı, bizi bu ekolü ele almaya yöneltti. Okuyucu, bütün yazı boyunca yapılan eleştirilerin, bazı özgül noktalar dışında, solun çok çeşitli düşünce ekollerini hedef aldığını hiç hatırdan çıkarmamalıdır. **Düzenleme Okulu sadece bir örnektir.** Ama bugün solda hemen hemen herkese dilini veren çok önemli bir örnek. Sadece dünyada değil, Türkiye’de de siyasi yelpazenin solunda yer alan iktisatçıların ezici çoğunluğu aşağıda eleştirilecek olan görüşleri bir içtihat olarak kabul ederler. Bu yüzden tek tek hiçbir iktisatçıyı örnek göstermiyor, hiçbirinden alıntı yapmıyoruz.

Bir küçük uyarı. Kapitalizmin analizine Keynesçilik-Fordizm ikilisi temelinde yaklaşan eksik tüketimci teoriyi yaratan ve savunan düşünürler bu yazıda elbette kıyasıya eleştirilecektir. Öte yandan bu teorik yaklaşımın çok yaygın bir destek gördüğünü de söylüyoruz. Demek ki birçok insan, hiç de üzerine alınması gerekmediği halde, eleştiri oklarını kendine de yönelmiş gibi hissedecektir. Bir teorinin yaratıcısı olmak ile o teoriye ikna olmuş olmak çok

farklı şeylerdir. Burada tartışılan konular ekonomi alanında teorik ve ampirik bilgi gerektiren konulardır. Kendisi bu konuda uzmanlaşmamış olan okuyucunun, bugüne kadar bu teoriye inanmış olsa bile, eleştirileri kendi üzerine alması için hiçbir neden yoktur. Hepimiz uzmanı olmadığımız birçok alanda fikirlerimizi, konunun uzmanlarının yarattığı ekollerin birbirinden farklılaşan teorileri arasında bir seçim yaparak oluşturuyoruz. Okuyucu için sorun bugüne kadar bu fikirleri doğru olarak kabul etmiş olması değildir. Sorun, bu yazıda bu fikirlere yöneltilen eleştirilere rağmen bu fikirlere inatla sarılmak olacaktır.

1. Düzenleme Okulu’nun kapitalizmi okuyuşu

Düzenleme Okulu’nu ayrıntısıyla tanıtmaya çok gerek yok. Bugün Türkçede bu okul üzerine veya bu okulun bakış açısından yazılmış sayısız kaynağa erişmek mümkün.¹ Bizim amaçlarımız açısından düzenlemenin ana kavramsal çerçevesinin kısaca özetlenmesi yeterli olacaktır. Kısaca bilgi verecek olursak, Düzenleme Okulu, 1970’li yıllarda ortaya çıkmış, başlangıçta büyük ölçüde Fransız teorisyenlerden oluşan, ama daha sonra etkisi bütün dünyaya yayılmış ve günümüzde de yaygın bir etki yaratan bir düşünce okuludur. En ünlü yazarları arasında Michel Aglietta, Robert Boyer ve Alain Lipietz vardır.

Düzenleme Okulu’nun teorik programı, ilk bakışta, kapitalist üretim tarzının genel hareket yasalarından hareketle kapitalizmin tarihini dönemleştirme, böylece Marksist kapitalizm tahlilini genel ve soyut bir düzeyden somutun anlaşılmasına doğru geliştirme çabası olarak görülebilir. Bu yönüyle bu teori son derecede iddialıdır. Okulun, 1976 tarihli kitabıyla çığır açan en önemli temsilcilerinden Aglietta bu konuda hiç de alçakgönüllü değildir: Amacı, “kapitalist birikimin genel teorisi”ni geliştirmektir.²

Bu genel teorinin iki temel düzeyi olduğu söylenebilir. Birinci düzeyde, kapitalizmin bütün tarihi için geçerli olan “üretim tarzının değişmez çekirdeği”

1 Örnek olarak bkz. Kurtar Tanyılmaz, “Kriz ve Post-Fordizm Teorileri: İstikrarlı Kapitalizm Mümkün (mü)dür?”, *İktisat Dergisi*, Temmuz 2000, Sayı: 403, s. 74-96; Tülay Arın, “Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (1): Gelişmiş Kapitalizm”, *Onbirinci Tez*, 1, Kasım 1995; Alain Lipietz, “Dünya Çapında Fordizme Doğru”, S. Savran/N. Satlıgan (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, 2. basım, Belge Yayınları, İstanbul, 2009 içinde; David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 4. basım, Metis, İstanbul, 2006.

2 Michel Aglietta, *Régulation et crises du capitalisme. L’expérience des Etats-Unis*, Calmann-Levy, Paris, 1976, s. 302.

vardır.³ Ancak bu değişmez çekirdek, bir ikinci düzeyde zaman içinde değişen farklı yapısal ya da kurumsal biçimlere bürünür. Bu yapısal biçimler temel olarak ikiye ayrılır: Üretimin ve tüketimin tarihsel olarak özgül biçimlenmelerinin belirlediği **birikim rejimi** ile bu birikim rejiminin istikrarını sağlamaya yönelik olarak geliştirilen bir dizi kurumsal yapının bütünü oluşturduğu bir **düzenleme tarzı**. Bir bakıma, anlamayı kolaylaştırmak için basitleştirdiğimiz takdirde, birikim rejimi kavramının ekonomik altyapıya, düzenleme tarzı kavramının ise üstyapıya ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda, düzenleme tarzı, tarihsel özgüllüğü içinde biçimlenen altyapının (yani birikim rejiminin) istikrarının sağlanması amacıyla geliştirilmiş üstyapı kurumlarının bütünü olarak anlaşılabilir. Sınıflar arası ilişkiler (iş yasaları, sendikal yapı vb.), rekabet yasaları, para ve kredi mekanizmaları, uluslararası ekonomiye bağlanma biçimleri, devletin ekonomiye müdahalesinin tarzı hep düzenleme tarzının farklı öğeleridir.

Düzenleme Okulu'na göre, kapitalizmin tarihinde iki temel birikim rejimi ve iki düzenleme tarzı görülmüştür. İçinde bulunduğumuz dönem bir kenara bırakılırsa, kapitalizmin tarihsel gelişmesi boyunca içinden geçtiği üç ana dönem, bu iki kavram çiftinin farklı bileşimleri yoluyla kavramak mümkündür. Birikim rejimleri yaygın ve yoğun olarak ayrıştırılır. **Yaygın birikim**, mutlak artı-değer üretimi ve kitle tüketiminin yokluğu ile tanımlanır, **yoğun birikim** ise görelî artı-değer üretimi ve kitle tüketimiyle. Düzenleme tarzları ise rekabetçi ve tekelci olarak ikiye ayrılır. Bu ikisi arasındaki en temel fark şudur: **rekabetçi düzenlemede** ücretlerin belirlenmesi işgücü piyasasının koşullarına bağlı iken, **tekelci düzenlemede** toplu sözleşme düzeni ve devletin kurumsal müdahalesi belirleyici hale gelir.

Bu kavramlaştırma temelinde düzenlemeciler kapitalizmin tarihinde üç temel dönem ayırdederler. Birinci dönem bütün 19. yüzyılı kapsar ve yaygın birikim ile rekabetçi düzenlemenin bir bileşimi olarak ortaya çıkar. 20. yüzyılın başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek devam eden ikinci dönem, ilk ve üçüncü dönemlerden içkin istikrarsızlığıyla ayrılır. Bu dönemde birikim rejimi kendi içinde çelişiktir: Bir yanda Taylorist bir emek süreci örgütlenmesi (buna döneceğiz) sayesinde kitle üretiminin temelleri atılmıştır ama öte yanda bölüşüm ilişkileri, özellikle de düşük ücretler bu kitle üretimini emecek yeterli bir kitle tüketiminin oluşmasını engellemektedir. Birikim rejiminin bu çelişkisi kendini, düzenleme tarzının 19. yüzyılın yaygın birikiminin üstyapısı olarak görülebilecek rekabetçi düzenleme biçiminde kalmasıyla da ortaya koyar. 1929 borsa çöküşü ile başlayan Büyük Depresyon'un ardında

3 Aglietta, a.g.y., s. 27 ve Robert Boyer, "La crise actuelle: une mise en perspective historique", *Critiques de l'Economie Politique*, yeni seri, No. 7-8, Nisan-Eylül 1978, s. 104-105.

işte üretim ile tüketim arasındaki bu çelişki, yani kitlelerin tüketiminin üretim kapasitesinin gerisinde kalması yatar. İkinci Dünya Savaşı ertesinde krizden çıkış aynı zamanda ikinci dönemin istikrarsızlığını yaratan çelişkinin ortadan kaldırılmasına, böylece kapitalizmin tarihinin üçüncü dönemine girilmesine bağlı olmuştur. Kabaca 1945’ten 1975’e kadar süren (ve Fransızcada *les trente glorieuses*, yani “otuz şanlı yıl” olarak anılan) üçüncü dönem, savaş sonrası uzun genişleme dönemine (“boom”) tekabül eder. Bu döneme damgasını vuran, hem kitle üretimine, hem de kitle tüketimine dayanan yoğun birikim ile onun üstyapısını oluşturan tekelci düzenleme tarzı (sendikal düzen, “Refah Devleti”, Keynesçilik vb.) olmuştur.

Kapitalizmin 1975 sonrasında içine girmekte olduğu iddia edilen dördüncü dönem (yani post-Fordizm) konusunda düzenleme literatüründe ne birikim rejimi, ne de düzenleme tarzı yalın biçimde tanımlanmamaktadır. Elbette esneklik kavramı (esnek birikim, esnek düzenleme vb.) anahtar bir kavram olarak kullanılır. Ama bu kavramın kullanılması bir dizi sorunu ortadan kaldırmaz. Esneklik, katılığın karşıtıdır. Peki, yaygın ve yoğun birikimi birbirinden ayıran artı-değer üretimi kriteri açısından yeni birikim tarzı nasıl nitelenecektir? Sendikaların ve “Refah Devleti”nin var olduğu ama bilinçli olarak zayıflatıldığı, Keynesçiliğin yerini yeni-liberalizme bıraktığı ama periyodik olarak geri geldiği (örneğin 1980’li yıllarda Reagan’ın askeri Keynesçiliği, ama daha da önemlisi günümüz krizinde devlet harcamaları) bir dönemde, düzenleme tarzı rekabetçi midir, tekelci mi? Bu konulardaki belirsizliğin, hatta suskunluk denebilecek davranışın önemli zaafların göstergesi olduğunu aşağıda göreceğiz.

2. Bir birikim rejimi olarak Fordizm

Düzenleme Okulu’nun kapitalizmin tarihini okuyuşunun bütününde son derece ciddi sorunlar vardır. Bizim buradaki amacımız açısından önemli olan, okulun kapitalist gelişmenin tarihinde varlığını saptadığı bütün dönemlerin bir eleştirisi yerine, bugün tartışmaların odak noktası haline gelmiş olan ve post-Fordizm kavramının da temelini oluşturan Fordizm kavramını incelemek.⁴ Daha önceki dönemlere ilişkin önermelere aşağıda ancak okulun Fordizm konusunda söylediklerine ek bir ışık tuttuğu ölçüde döneceğiz.

Yukarıda İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme döneminin düzenleme okulunca kapitalizmin tarihinde yeni bir dönem olarak sunulduğunu, bu

4 Düzenleme Okulu’nun saptadığı ilk iki döneme ilişkin çok yararlı bir eleştirel tarama şu kaynakta bulunabilir: Robert Brenner/Mark Glick, “The Regulation Approach: Theory and History”, *New Left Review*, 188, 1991.

dönemin kitle üretimi ve tüketimiyle ve tekellerle bir düzenlemeyle tanımlandığını belirtmiştim. Bu özelliklerin bütününe düzenlemeciler Fordizm adını verirler. Fordizm kavramının içeriğini daha iyi kavrayabilmek için kavramı tanımlayan boyutları teker teker ele almak yararlı olacaktır.

Üretim sürecinde Fordizm: Düzenleme Okulu Fordizmin başlangıcını, Amerikan otomobil imalatçısı Henry Ford'un 1914 yılında kurduğu ilk **montaj hattına** dayandırır. Bir emek süreci tipi olarak Fordizm temelde Taylor'un bundan sadece üç yıl önce (1911'de) yayınlanmış olan ünlü kitabında (**Bilimsel İş Yönetiminin İlkeleri**) savunduğu ilkelerin mekanik montaj hattına uygulanmasına dayanır. Daha sonra Taylorizm olarak anılan bu emek süreci örgütlenmesi şu ilkelere dayanır: (1) Üretim bilgisinin işçiden mülk edinilmesi ve vasıfsızlaştırma; (2) tasarım/uygulama bölünmesi. (3) işçinin bilimden kopuşu; (4) Sendikaların güç yitirmesi ve yapı değiştirilmesi.⁵

İşin özüne bakıldığında, Taylorizm kapitalizmde işçinin makinelerin işleyişine ve temposuna bağlanarak üretim süreci üzerindeki bütün denetimini yitirmesi, makinanın bir uzantısı haline gelmesi ve böylece emek sürecinin de bütünüyle makina aracılığıyla sermayenin hakimiyetine girmesi yönündeki tarihsel eğilimin bir doruğudur. Marx'ın "sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu" adını verdiği sürecin mantıksal uzantısıdır. Fordizm ise, Taylorizmin ilkelerini montaj hattı aracılığıyla, malzemeyi ayrıntıda işbölümüne bağlı olarak çalışacak işçilerin önüne getirerek daha da etkinleştirilen bir uygulamadır.

Tüketim alanında Fordizm: Sermayenin Taylorizm ve montaj hattı ile birlikte gerçekleştirdiği bu atılımın elbette tek bir anlamı olabilirdi: Emek yoğunluğunu yükselterek artı-değeri arttırmak. Düzenleme Okulu'nun Fordizmi yoğun birikim olarak nitelediğini, yoğun birikimi üretim alanında tanımlayan temel kategorinin ise görelî artı-değer üretimi olduğunu yukarıda kaydetmiştik. Kısaca tanımlanacak olursa, görelî artı-değer üretimi, üretim yöntemlerinin etkinleştirilmesi sonucunda emekgücünün yeniden üretimi için gerekli malların değerinin düşürülmesi sayesinde artı-değer oranının yükseltilmesi ve böylece artı-değer miktarının artırılması anlamına gelir. Öyleyse,

⁵ Taylorizm konusunda ayrıntılı bilgi şu yazımızda bulunabilir: "Yalın üretim ve esneklik: Taylorizmin en yüksek aşaması", *Devrimci Marksizm*, sayı 3, Mart 2007. Söz konusu yazı, bazı bakımlardan elinizdeki yazının kardeşidir. Düzenleme Okulu burada ekonominin bütünü ("birikim rejimi") ve düzenleme tarzı konusundaki fikirleri temelinde eleştirilmektedir. Ekolün, üretim alanında, özel olarak da emek sürecinde yaşananlar konusundaki fikirleri ise yukarıda anılan yazımızda eleştirilmiştir. Fordizm kavramına yönelttiğimiz reddiye, bu ikisinin birden katkıda bulunduğu bir sonuçtur.

görelî artı-değer üretiminin gerçekleşebilmesi için Taylorizmin ve Fordizmin üretkenlik artışı sağlayan yöntemlerinin işçilerin tükettikleri malların üretimine uygulanması gerekir. Düzenlemecilere göre, bunun gerçekleşebilmesi için, bu yöntemlerin uygulanmasıyla elde edilecek kitlesel üretimi eritebilecek bir kitlesel tüketim talebi oluşmalıdır. Bu ise işçilerin ücretlerinin yükseltilmesi yoluyla kitle tüketiminin mümkün hale gelmesini varsayar. Dolayısıyla, Düzenleme Okulu’nun teorik çerçevesinde, istikrarlı bir Fordist üretimin ikinci temel özelliği işçi sınıfının yüksek tüketim kapasitesidir. Örneğin, düzenlemecilerden Lipietz, üretkenlik artışına kabaca eşitlenen bir ücret düzeyi artışını “otuz şanlı yıl”ın bir koşulu olarak açıkça belirlemektedir.⁶ Zaten yukarıda da söz edildiği gibi, Ford’un ilk montaj hattını kurduğu 1914 yılından İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde birikimin istikrar kazanamamasının nedeni de bu kitle tüketiminin yerleşmemesidir.

Fordist düzenleme tarzı: Kitle tüketimi için yüksek ücretlerin oluşması gerekliliği, Fordizmin istikrarı açısından yüksek ücretleri güvence altına alacak bir dizi kurumsal yapının oluşmasını da gerekli kılar. Düzenlemecilere göre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan toplumsal ve politik biçimlenme bu ihtiyacın bir ürünüdür. Toplam talebi destekleyen Keynesçi para ve maliye politikaları, işçi sınıfının ve öteki emekçi kitlelerin çalışamayan kesimlerinin belirli bir asgari gelir düzeyini tutturmasını ve bazı tüketim ihtiyaçlarının (sağlık, eğitim vb.) toplumsallaşmasını getiren “refah devleti” uygulaması ve en önemlisi yüksek ücret düzeylerinin oluşmasını sağlayan sendika ve toplu sözleşme düzeni, düzenlemecilere göre hep Fordist üretimin kitle tüketimi ihtiyacının karşılanmasını sağlayan düzenleme tarzının kurucu unsurlarıdır.

3. Genel bir değerlendirme

Bu genel özet temelinde Düzenleme Okulu’nun Fordizm teorisinin bir ilk genel değerlendirmesine geçmeye hazırız. Her şeyden önce, bir emek süreci olarak Fordizmin Taylorizmin bir alt başlığı olarak ele alınabileceği, Taylorizmin kendisinin ise, Marx’ın sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu olarak andığı, kapitalistlerin emek sürecinin denetimini bütünüyle ele geçirmeye, insanın doğayla ilk ve en temel ilişkisinin kurulduğu üretim alanını sermayenin taleplerine göre biçimlendirmeye yönelik tarihsel

6 Alain Lipietz, “The Globalization of the General Crisis of Fordism”, yayınlanmamış tebliğ, 1984, s. 8. Lipietz bunun yanısıra hiçbir anlam ifade etmeyen, hatta terimleri karşılıklı olarak ölçülemeyecek değişkenlere başvuran bir koşul daha ileri sürüyor: Üretim araçları üreten kesimlerin ortalama büyüme hızının teknik değişim hızına eşitlenmesi. Ancak bu tuhaf koşula literatürde başka yerde rastlamak mümkün olmadığı için bunu bir kenara bırakabiliriz.

mücadelesinin bir biçimi, belki de bir üst noktası olduğu vurgulanmalı. Yani bir emek süreci kategorisi olarak Fordizmin özgülüğünden söz etmek son derecede zor. Bu noktayı daha önce ayrıntısıyla ortaya koyduğumuz için burada buna girmiyoruz.⁷

Ancak, bir emek süreci olarak Fordizm kategorisinin meşru olmayan biçimde genişletilmesinden çok daha önemlisi, Düzenleme Okulu'nun Fordizmi aynı zamanda kitle tüketimine bağlı biçimde tanımlamasıdır. Bu nokta Düzenleme Okulu'nun Aşıl topuğudur. Düzenleme Okulu, bu teziyle bütün iktisadi yaklaşımının bir eksik tüketim teorisine yaslandığını ortaya koymaktadır. Bu yanıyla bu okul bütün uzun genişleme döneminde Marksist iktisadi tahlili Keynesçi teorisinin etkisiyle bir eksik tüketim teorisi etrafında biçimlendiren son derece yaygın bir yaklaşımın daha geç aşamada ortaya çıkmış bir temsilcisidir. Sorunun hem Düzenleme Okulu'nda, hem de genel olarak Marksizm içinde taşıdığı belirleyici önem dolayısıyla aşağıda bu konu üzerinde ayrıntılı biçimde duracağız.

Düzenleme Okulu'nu, tahlilini ekonomi alanıyla sınırlı tutmayarak üstyapıdaki faktörleri de ele aldığı için övgüye layık görmek oldukça yaygındır. Oysa üstyapının işin içine sokulmasını sağlayan düzenleme kavramının kendisi aslında eksik tüketim teorisinin boşluklarını ve çelişkilerini ortadan kaldırmak amacıyla teoriye sokulmuş bir *deus ex machina*'dır.⁸ Okulun önemli temsilcilerinden Lipietz, düzenleme tarzının, “üretim koşullarının (...) dönüşümü ile tüketim koşullarının dönüşümü arasında belirli bir karşılıklık” sağlama işlevine sahip olduğunu söylerken,⁹ aslında düzenlemenin (tekelci düzenlemenin) kapitalizm içindeki işlevinden söz etmek yerine kendi okulunun teorisindeki işlevini itiraf etmiş oluyor. Bu kurtarıcı kavram temelinde Düzenleme Okulu'nun İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizminin yapılanmasına, yani Keynesçiliğe, “refah devleti”ne ve toplu sözleşme düzenine ilişkin yaptığı açıklamalar bütünüyle yanlış ve yanıltıcıdır. Bu genel yanlış perspektif içinde en önemli sorun ise bütün bunların sınıflar arası bir “uzlaşma”nın ürünü olduğuna ilişkin tezdır.

Düzenleme Okulu, tam da İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin dinamiklerini yanlış anladığı için 1974-75'ten itibaren dünya kapitalizminin içine düştüğü krizin mantığını ve gelişme olasılıklarını kavrayamamıştır.

7 Bkz. “Yalın üretim ve esneklik...”, a.g.m. özellikle s, 144-145.

8 *Deus ex machina*: Tiyatroda, sahneye yukarıdan bir makina aracılığıyla indirilen ve faniler açısından içinden çıkılamayacak kadar çapraşık hale gelmiş oyun konusunu çözen tanrı.

9 Alain Lipietz, “Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A 'Regulation School' Perspective on Some French Empirical Works”, *Review of Radical Political Economics*, cilt XVIII, Bahar-Yaz 1986, s. 15-16. Aktaran Brenner/Glick, a.g.m, s. 48.

Krizin açıklanmasında ortaya çıkan teorik eklektizm okulunun teorik yapısının çürüklüğünün bir ürünü ve göstergesidir, ama en önemlisi bu değildir. Çok daha önemli olan, düzenlemecilerin, saplandıkları Keynesçilik dolayısıyla krizin yarattığı depresyon eğilimini kavrayamamaları ve uluslararası sermayenin krize çözüm stratejisi olarak benimsediği yeni-liberal taarruzu uzun süre ancak yüzeysel biçimde değerlendirmeleridir.

Nihayet ve belki de en önemlisi, kapitalizmin temel yapısından kaynaklanan genel hareket yasalarının Fordizmle birlikte değiştiği sonucuna ulaşarak kendi teorilerinin temellerine ters düşmekte, “üretim tarzının değişmez çekirdeği”nin değişmezliğini ortadan kaldırmaktadırlar. Post-Fordizm teorisiyle birlikte bu yeni doruklara ulaşacaktır. Bu yaklaşım aslında masum değildir: Kapitalizmin sınıf antagonizmalarından kaynaklanan hareket yasalarının ortadan kalktığı ileri sürülmesi, kapitalist sistem içinde uzlaşma çözümleri aramanın kapısını açar. Bu kapıdan geçerek sınıf işbirliğinin teorisyenliğine soyunan düzenlemecilerin sayısı hiç de az değildir.

4. Eksik tüketim teorisi ve Marksizm

Kapitalizmin ürettiği mal ve hizmetlerin kitlelerin yoksulluğu dolayısıyla alıcı bulamaması anlamında eksik tüketim teorisinin iktisat teorisinde her çağda temsilcileri olmuştur. Bu teorinin Marksizm dışındaki temsilcileri, her üretim düzeyinin zorunlu olarak kendisini eritebilecek bir talebi otomatikman yaratacağını (19. yüzyıl başı Fransız iktisatçısı Jean-Baptiste Say’ın adından gelen ünlü Say Yasası) ileri süren karşıtlarına göre, en azından gerçekçilik içeren bir üstünlük taşırlar. Bunlar arasında tarihsel olarak en önemli etkiyi bırakmış olanlar, 19. yüzyılda kapitalizmin küçük burjuva bir perspektiften eleştirisini yapmış olan Fransız iktisatçısı Sismondi ile Ricardo’nun çağdaşı ve arkadaşı ünlü Malthus, 20. yüzyılda ise emperyalizm teorisine burjuva bir bakış açısından katkıda bulunan Hobson olmuştur. Keynes’in de bir eksik tüketim teorisyeni olduğu konusunda varolan yaygın kanının yanlış olduğuna aşağıda değineceğiz.

Eksik tüketim teorisi Marksistler için ilk bakışta aldatıcı bir çekicilik taşır. Düşünsenize, öyle bir teori sözkonusu ki kapitalizmin krizlerini ve işleyiş bozukluklarını kitlelerin, en başta da işçi kitlelerinin yoksulluğu temelinde anlamaya çalışıyor. Yani kapitalizmin sorunlarını doğrudan doğruya bu üretim tarzının sınıf doğasına bağlıyor. Bu teori doğru olsaydı, bu sorunların ortadan kaldırılmasının yolu olarak kapitalizmin kendisinin ortadan kaldırılmasını savunmak ne kadar kolaylaşırdı! Ne var ki, aslında mesele bu kadar basit değil. Birazdan ayrıntısıyla göreceğimiz gibi, eksik tüketim teorisi sınıf ilişkilerini

yalnızca bölüşüm ve dolaşım alanlarında kavradığı, esas belirleyici olan üretim alanından uzak durduğu içindir ki, bu teoriden hareketle geliştirilen politikalar daima **reformist** olmuş, bölüşümün daha eşitlikçi olmasını talep etmekten öteye geçememiştir. Eksik tüketim teorisini savunanlar arasında elbette, en başta Rosa Luxemburg olmak üzere, devrimciler de vardır. Ama onların politik görüşleri, ekonomik görüşlerinden türemez, iki alan arasında ciddi bir kopukluk vardır. Başka türlü söylendiğinde, bir eksik tüketim teorisini devrimci bir politikayı benimsiyorsa, bu, benimsediği iktisadi teori temelinde değil ona **rağmen** olur.

Marksizm alanında eksik tüketimcilik hep varolmuştur. Ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra eksik tüketimcilik Marksistlerin iktisadi tahlillerine neredeyse bütünüyle hakim olmuştur. Bunun elbette ciddi istisnaları vardır. Ama genel bir eğilim olarak eksik tüketim teorisi dönemin çeşitli Marksist okullarına damgasını vurmuştur. Bu okullardan bazılarını hatırlatmak sorunun derinliğini ortaya koymaya yeter. Amerika'da (ve dünyada) büyük etki yaratan "tekelci kapitalizm" okulu (esas olarak *Monthly Review* dergisi çevresindeki yazarlar, en başta da Paul Baran ve Paul Sweezy¹⁰) ve Sovyetler Birliği'nde, Fransa'da ve İngiltere'de "tekelci devlet kapitalizmi" okulu¹¹, bu dönemin etkili okullarıydı. Bunlara 1970'li yıllarda kriz daha yeni başlarken geliştirilen ve son yıllara bütünüyle damgasını vuran Düzenleme Okulu'nu eklersek, eksik tüketimin etkisinin ne kadar yaygın olduğunu kavrayabiliriz.

Bunun elbette bir nedeni var. Kapitalizm 1930'lu yıllarında tarihinin gördüğü en büyük krizi yaşarken Marksistlerin önemli bir bölümü bu üretim tarzının artık bir daha canlı bir sermaye birikimi ve güçlü bir büyüme yaşayamayacağına ikna olmuştu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin yeniden yapılanması ve Keynesçi politikaların benimsenmesi uzun bir büyüme dönemiyle çakışınca, çoğu Marksist, Keynesçi devlet harcamalarını bu büyümenin esas belirleyici etkeni olarak görme eğilimine girdi. Burjuva toplumunun o dönemdeki genel düşünsel atmosferi içinde Keynesçilik üzerine yaratılan mistifikasyona direnmek zaten güçtü. Dolayısıyla, dönemin Marksistlerinin ezici bir bölümü Keynes ile Marx arasında bir ara yol bulmaya yöneldiler. Marksist alanda kalarak Keynesçi olmanın en elverişli yolu elbette eksik tüketim teorisini benimsemektir. Bunun nedeni Keynes'in kendisinin bir eksik tüketim teorisini olması **değildi**. Ama Keynes kapitalizmin krizlerine

10 Paul Baran/Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, Penguin, Harmondsworth, 1973 (orijinal yayını yılı 1966). Türkçesi: *Tekelci Sermaye*, çev. Gülsüm Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007.

11 Örnek olarak Paul Boccard, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, Editions Sociales, Paris, 1974, 2. edisyon ve David Purdy, "The Theory of the Permanent Arms Economy. A Critique and an Alternative", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Bahar 1973.

(onun terimini kullanırsak “eksik istihdam durumu”na) toplam talep eksikliği açısından yaklaşıyordu. Buradan, mesele Keynes’de öyle ortaya konulmamış olsa bile, talep eksikliğini işçi sınıfının tüketim kapasitesinin sınırlılığıyla açıklamaya ulaşmak tek bir adımda yapılabilecek bir şeydi. Kısacası, savaş sonrası Marksizminde eksik tüketimciliğin hakim konuma yükselmesi, esas olarak Keynesçiliğin Marksizm üzerindeki hegemonyasının bir ürünüydü.

Eksik tüketim teorisinin elbette çeşitli versiyonları vardır. Bütün eksik tüketim teorileri argümanlarını aynı temele yaslamazlar. Ancak bütün bu teorilerin üç ortak yanı vardır. Birincisi, bütün eksik tüketim teorileri kapitalist ekonominin işleyişinde toplam talebin belirleyici unsuru olarak nihai tüketimi, yani tüketicilerin, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yaptıkları tüketimi alırlar. Kapitalizm, tüketici kitlesinin büyük çoğunluğu olan işçi ve emekçi kitlelerinin tüketim kapasitesini kısıtlı tuttuğu ölçüde, kapitalist ekonomide bir eksik tüketim eğilimi mevcuttur. Başka biçimde söylenirse, toplam talep (başlıca tüketim) hep toplam arzın (üretimin) gerisinde kalma eğilimi taşır. İkincisi, bu eğilim ekonominin gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkmaz, sürekli olarak mevcuttur; yani kapitalizmin sağlıklı işleyişini her an tehdit eder, Üçüncüsü, kapitalizm kendi işleyiş mekanizmaları çerçevesinde kendi ürettiği ürünlere yeterince talep yaratamadığı için, her zaman kendi dışından kaynaklanan ek bir talebe muhtaçtır. Bu ek talep Malthus’ta toprak sahiplerinden, Hobson ve Rosa Luxemburg’da emperyalizmin ilişki kurduğu dış ülkelere, “tekelci kapitalizm” ve “tekelci devlet kapitalizmi” okullarında devlet harcamalarından, Düzenleme Okulu’nda ise işçilere tekelci düzenleme aracılığıyla sağlanan yüksek tüketim kapasitesinden ve “refah devleti”nden kaynaklanır. Yani kaynaklar farklıdır, ama bütün eksik tüketim teorileri için dar anlamda kapitalist ekonominin dışından gelen bir ek talebe ihtiyaç vardır.

Bu yazının sınırları içinde çeşitli eksik tüketim teorilerinin her birini ele alarak eleştirel biçimde tartışmak elbette mümkün değil. Öte yandan, eksik tüketim teorisinin doğasını ve zaafalarını ortaya koyabilmek için bu teori üzerinde bir tartışma yapmak gerekli. Bu yüzden ben burada eksik tüketim teorilerini temsilen Rosa Luxemburg’un yaklaşımını ele alacağım. Luxemburg hem Marksist ekonomi politik eleştirisini çok derinden tanıyan bir teorisyen niteliğiyle, hem de kendi tezleri konusunda hiçbir ikirciklilik taşımayan bir dürüstlüğe sahip olduğu için eksik tüketim teorilerinin tartışılması bakımından en elverişli yazarlardan biridir. Okuyucu, Luxemburg’dan hareketle yapacağımız tartışma içinde eksik tüketim teorisinin, Luxemburg’un ötesinde genel sorunlarını kavrama fırsatını elde edecektir.

Rosa Luxemburg'da eksik tüketim

Luxemburg, yüzyılın başında geliştirdiği emperyalizm teorisini eksik tüketimci bir temele yerleştirmişti.¹² Emperyalizm teorisini kurarken amacı, revizyonizmin babası Edouard Bernstein'in tezlerine cevap vermektir. Bernstein kapitalizmin artık krizlerden kurtulduğunu, çelişkilerinin zayıfladığını, dolayısıyla Marx'ın teorik olarak yanıldığını, devrimin olanaklılığının ortadan kalktığını iddia ediyordu. Luxemburg ise krizleri engelleyen kapitalizmin emperyalizm yoluyla kapitalizm-öncesi üretim tarzlarına sahip toplumlara nüfuz etmesi olduğunu, bütün dünya kapitalistleştiğinde kapitalizmin kaçınılmaz olarak krizlere düşeceğini ileri sürüyordu. Bizi bu yazının amaçları açısından ilgilendiren, Luxemburg'un Bernstein karşısındaki genel haklılığı değil, emperyalizm teorisinin köşe taşı olan eksik tüketimci çerçevesidir.

Luxemburg emperyalizmi incelerken dikkatini sermaye birikimi sürecine yoğunlaştırır. Sorduğu soru şudur: Sermayenin genişleyen yenidenüretimi nasıl gerçekleşir? Bir adım daha ileri giderek soruyu şöyle de sormak mümkündür: Artı-değer taşıyıcısı ya da eşdeğeri olan malları kim satın alır? Bilindiği gibi, Marksist yaklaşımda kapitalist ekonominin bir bütün olarak yenidenüretiminin incelenmesine dayanak olan iki düzey vardır. Bunlardan basit yenidenüretim olarak anılan soyutlama düzeyinde ortaya malların satışıyla (artı-değerin gerçekleşmesiyle) ilgili herhangi bir sorun çıkmaz: Kapitalistler, bu soyutlama düzeyinin tanımı gereği, artı-değerin tümünü kendi tüketimlerine ayırdıkları için artı-değerin taşıyıcısı olan malları onlar satın alırlar. Oysa genişleyen yenidenüretim için bu olanaklı değildir: Bu tür yenidenüretim belirleyici özelliği, kapitalistlerin artı-değerin bir bölümünü tüketmemeleri, yatırım için ayırmalarıdır. Dolayısıyla Luxemburg'a göre ortaya bir sorun çıkar: Yaratılmış toplam değer bir bölümü üretim araçlarının aşınmış ve tüketilmiş bölümünün yerine konması için gerekli harcamalar yoluyla gerçekleştirilir; ikinci olarak işçiler ücretlerini tüketim mallarına harcarlar; kapitalistler ise artı-değerin sadece bir bölümünü tüketime ayırırlar. Ama artı-değerin bir bölümü gerçekleşmemiş olarak kalır.

Öyleyse kapitalist ekonomi kendi içinde kendi üretimi için yeterli mah-

12 Luxemburg emperyalizm teorisini önce 1913 yılında yayınlanan kitabında geliştirmiştir: İngilizcesi *The Accumulation of Capital*, Monthly Review Press, New York, 1968. Türkçesi: *Sermaye Birikimi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2004. Daha sonra aldığı eleştirilere cevaben, savaşa karşı çıktığı için düştüğü cezaevinde yazdığı risalede teorisini bir kez daha sergilemiştir: *The Accumulation of Capital – An Anti-Critique*, K.J.Tarback (der.), Monthly Review Press, New York, 1972. İngilizcede bu kitapların her ikisinin de, kendileri eksik tüketimci olarak bilinen Monthly Review çevresince yayınlanmış olması anlamlıdır.

reç yaratamaz. Çözüm kapitalizm-öncesi üretim tarzlarıyla ilişkiye geçmektir. Bu, hem ülke içinde, hem de dış dünyada varolan, kapitalist ilişkiler dışında meta üretimine dayanan alıcıların artı-değerin taşıyıcısı olan malları satın almaları demektir.

Luxemburg’un yalınlığıyla parlayan bu argümanı, eksik tüketim teorilerinin üç temel özelliğini açık biçimde ortaya koyuyor. Birincisi, Luxemburg, artı-değerin gerçekleşmesi için talep kaynakları ararken bütünüyle tüketim harcamaları üzerinde durmaktadır. Toplam talebin tüketime indirgenmesi eğilimi bütün eksik tüketim teorilerinde mevcuttur, ama başka hiçbirinde bu kadar uç bir noktaya taşınmamıştır. İkincisi, kitlelerin tüketim kapasitesinin sınırlılığı yapısal bir özellik olduğu için, eksik tüketim kapitalizm için sürekli bir sorundur, her an çözülmesi gereken bir sorun. Üçüncüsü, kapitalizm, kendi yarattığı olan eksik tüketim belasına çözümü, ancak kendi ekonomik mekanizmalarının dışında bulabilir. Luxemburg`da çözüm somut olarak kapitalizm-öncesi üretim tarzlarıyla ilişkidir, ama her eksik tüketim teorisi farklı biçimde bir dışsal çözümden mutlaka söz eder.

Luxemburg konusundaki tartışmayı geride bırakmadan önce, yukarıda eksik tüketim teorisyenleri konusunda belirtmiş olduğumuz bir başka görüşü de açıklığa kavuşturalım. Eksik tüketim konusuna girerken, bu teoriden hareketle geliştirilen politik programların daima kendini ücret artışı talebiyle sınırlayan reformist bir karakter taşıdığını belirtmiş ve eklemiştik: Bir eksik tüketim teorisyeni devrimci bir politikayı benimsiyorsa, bu, benimsediği iktisadi teori temelinde değil ona rağmen olur. Rosa Luxemburg’un 20. yüzyılın en büyük devrimcilerinden biri olduğu kuşku götürmez. Öyleyse Luxemburg eksik tüketim teorisi ile devrimciliğini nasıl bağdaştırmaktadır? Tam da yukarıda belirttiğimiz gibi, yani politik programını iktisadi analizinden kopararak. Luxemburg’un emperyalizm teorisini revizyonizmin tezlerine karşı, kapitalizmin krizlerinin ortadan kalkmadığını, sadece emperyalizm tarafından ertelendiğini kanıtlamak amacıyla geliştirdiğini belirtmiştik. Emperyalizm, Luxemburg’a göre, bir yandan kapitalizmin pazar sorununu çözerken, bir yandan da ilişkiye geçtiği toplumların kapitalistleşmesiyle sonuçlanacak bir dinamik süreç başlatır. Bu süreç sonucunda bütün dünya kapitalistleştiğinde, kapitalizm artık ilişkiye girebileceği kapitalizm-öncesi bir alan bulamayacağı için krize düşecektir. Öyleyse Bernstein yanılmaktadır: Kapitalizmin devrimci bir biçimde devrilmesi hâlâ mümkündür ve gereklidir.

Luxemburg’un vardığı sonuç açıktır, ama beraberinde bir başka soruyu davet etmektedir: Devrimci, bütün dünyanın kapitalistleştiği aşamaya kadar ne yapmalıdır? Bu sorunun ne kadar ciddi olduğu, 80’li yıllardan beri Marksizm içinde emperyalizmin bütün dünyayı kapitalistleştirene kadar ilerici bir rol

oynayacağı, dolayısıyla politik olarak desteklenmesi gerektiği yönünde güçlü bir eğilimin gelişmesinden de anlaşılabilir. Yani burada artık reformizm değil, emperyalizme soldan destek söz konusu olabilmektedir!¹³ Elbette bu tür görüşler Rosa Luxemburg'un katılmak bir yana, karşısında şiddetle mücadele verdiği görüşlerdir. Dolayısıyla Luxemburg şu sonuca varır: Emperyalizm bütün dünyayı kapitalistleştirince kapitalizm bir bütün olarak krize düşecektir, **ama** devrimci proletarya elbette o güne kadar beklemeyecek, kapitalist düzene çok daha önce devrimci biçimde son verecektir. "Ama" sözcüğünün altını çizmem boşuna değil: Bu bağlaçta, Luxemburg'un ekonomik teorisiyle politik programının birbirinden kopuşunun ifadesini buluyoruz. Düşünün: Eğer kriz devrim için gerekli değilse, proletarya nihai krizden önce kapitalizmi süpürecekse, Bernstein'in kriz yokluğu teorisini çürütmek için bu kadar incelikli bir emperyalizm ve eksik tüketim teorisine ne gerek var? Kriz olmasa da devrimin olacağını teorik olarak göstermek yeterlidir! Öyleyse Luxemburg'un ekonomik teorisi devrimci pratiği açısından gerekli değildir.

Ne var ki, birazdan göreceğimiz gibi, reformistler, sol sosyal demokratlar ve resmi Stalinist komünist partilerin temsilcileri için eksik tüketim teorisi politik programlarını haklı göstermek için kullandıkları gerçek bir temeldir.

Üretim, dolaşım, eksik tüketim

Ekonomi politiğin Marksist eleştirisi açısından tüketimin ekonominin işleyişindeki yeri ve rolünü ele alırken yapılması gereken ilk ayırım üretim ve dolaşım arasındadır. **Üretim** insanın ihtiyaçlarını doğrudan ya da dolaylı biçimde karşılayacak yararlı nesnelere doğanın dönüştürülmesi yoluyla elde edilmesidir. Sermaye üretim sürecini ele geçirince sürecin bütün amacı değer ve artı-değer üretimi haline gelir. Artı-değerin tamamı üretim içinde üretilir. Öte yandan, kapitalizm bütün toplumsal ve ekonomik faaliyeti metalaştırdığı için, üretilen herşeyin satılması, kullanılacak herşeyin de satın alınması gerekir. Bu alım ve satım işlemlerinin bütününe, yani metalar ile para arasında yer alan biçim değişikliklerinin tümüne **dolaşım** adı verilir. Dolaşım sadece metaların paraya ve paranın metalara biçimsel dönüşümünü içerdiği için bu alanda ne değer yaratılır, ne de artı-değer.

Bu yüzden kapitalist üretim tarzında belirleyici alan, sermayenin hayat kaynağı artı-değerin ortaya çıktığı alan olan üretimdir. Sermayenin tarihsel hareketi, doğrudan üretim sürecine ait bir dizi tahlil aracılığıyla kavranabilir

¹³ Bu yaklaşımın en önemli ismi *Imperialism: Pioneer of Capitalism* (Verso, Londra, 1980) başlıklı kitabıyla Bill Warren'dır. Sorunu başka bir yazımda ayrıntılı olarak ele almıştım. Bkz. "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", *Onbirinci Tez*, 3, Mayıs 1986.

ancak. Ne var ki, bu, dolaşımın sermayenin yenidenüretimi açısından önem taşımadığı anlamına gelmez. Artı-değerin yaratılması yetmez, gerçekleşmesi de gerekir. Yani metaların üretilmesi yeterli değildir, satılmaları ve yeniden paraya çevrilmeleri sermaye birikiminin bir önkoşuludur. Dolayısıyla, üretimin önceliğini vurgulamak, dolaşımın hiçbir önemi olmadığını söylemek anlamına gelmez. “Ücretli emeğe dayanan üretim olarak sermaye, dolaşımı, hareketin bütününün zorunlu koşulu ve uğrağı olarak varsayar.”¹⁴ Bu yüzden ki, *Kapital*'in birinci cildini sermayenin doğrudan üretim sürecinde nasıl yaratıldığına incelenmesine hasreden Marx, sermayenin bir bütün olarak yenidenüretimine el attığında dolaşım süreci ile uğraşmaya başlar. Bu yenidenüretimin tahliline giriştiği *Kapital*'in ikinci cildi, aynı zamanda sermayenin dolaşımı üzerine bir incelemedir. Bunun önemi, dolaşımın kapitalist üretim için bir engel oluşturabilecek farklı bir alan olduğunu daha baştan saptamaktır.

Bir kez bu temel noktayı saptadıktan sonra dikkatimizi eksik tüketim tezine çevirebiliriz. Üretim ile dolaşım ilk bakışta birbirlerine bütünüyle dışsal birer süreçtir. Tekil sermaye açısından bakıldığında sorun gerçekten de böyledir. Tekil sermayenin kendi dışında akıp giden bir hayat vardır: Piyasanın nasıl davranacağı kendi faaliyetinden büyük ölçüde bağımsızdır, dolayısıyla yapması gereken bu dışsal sürece kendini en iyi biçimde uyarlamaktır. Toplumsal sermayenin bütünü açısından bakıldığında ise durum değişir. İlk bakışta, dolaşım üretimden bağımsız olarak varolan ve ona bir dizi engel çıkaran bir süreç gibi görünür. Bu engellerin biri de eksik tüketicilerin sözünü ettiği tüketimdir. Marx tüketimin dolaşım içinde sermayenin bir engeli olarak ortaya çıkabileceğini açıkça kaydeder.¹⁵ Ne var ki, henüz bu bir ilk görünüştür. Dolaşım bu aşamada henüz **sermayenin dolaşımı** haline gelmemiştir, içinde sermayenin de yer aldığı bir “**basit dolaşım süreci**”dir. Yani henüz sermayenin damgasını yememiş, onun özgül karakterini taşımayan bir dolaşım süreci. Marx'ın deyişiyle, “sermaye daha dolaşımın (mübadele) belirleyicisi olarak değil, sadece uğraklarından biri olarak görünmektedir.”¹⁶ “Basit dolaşım süreci” ile “sermayenin dolaşım süreci” arasındaki daha bu ilk ayırmada Luxemburg'un ve bütün eksik tüketicilerin hatasının kaynağını sezmeye başlıyoruz: Bütün bu yazarlar, dolaşım sürecini sermayenin üretimini ve yenidenüretimini bir anı (momenti) olarak kavramak yerine, sermayenin üretimine tümüyle **dışsal**, yabancı, dolayısıyla onun doğası açısından bütünüyle raslantısal bir basit dolaşım süreci olarak bakmışlar, ser-

14 Karl Marx, *Grundrisse*, Penguin, Harmondsworth, 1973, s. 406.

15 A.g.y., s. 404-405.

16 A.g.y., s. 403.

mayenin kendi karakterinin belirlediği bir dolaşım sürecinin farklı bir nitelik kazanabileceğini gözden kaçırmışlardır.

Öyleyse şimdi sermayenin özgül karakterinin belirlediği bir dolaşım sürecinin basit dolaşım sürecinden nasıl farklılaşabileceğini görelim. Bu farklılığın ilk unsuru, basit dolaşım sürecinin kendi içinde dolaşımın genişlemesine yönelik herhangi bir içkin dinamik içermemesine karşın, sermayenin dolaşım sürecinin, sermayenin doğası gereği, **sürekli genişleyen bir dolaşım alanı** dinamiğini yaratmasıdır. Böylece birinden ötekine geçerken, daha önce sabit bir büyüklük olan dolaşımın hareket halinde bir büyüklüğe dönüştüğünü görüyoruz. Bu değişiklikte birlikte, dolaşım sermayenin üretiminin bir anı olarak görünmeye başlar. Neden? Çünkü **üretimin kendisi bir ek talebi ortaya çıkarır**.¹⁷

Bunu kavrayabilmek için Marx'ın *Kapital*'in 2. cildinde yenidenüretimi incelerken ortaya koyduğu bir gerçeği hatırlamak yeterlidir. Bütün artı-değerin kapitalist sınıf tarafından tüketildiği bir soyutlama olarak ele alınan basit yenidenüretimden farklı olarak, genişleyen yenidenüretim artı-değerin bir bölümünün yeniden sermaye olarak yatırılması anlamına gelir. Bu tam da sermaye birikiminin kendisidir: Öyleyse, genişleyen yenidenüretim bizatihi sermaye birikimini içerir. Sermaye birikimi, yani artı-değerin bir bölümünün sermaye olarak yatırılması, eski değişmez sermayenin (binalar, makina ve teçhizat, ham ve ara maddeler vb.) aşınan ve kullanılan bölümünün yerine konulmasından öteye, **yeni bir değişmez sermaye talebinin doğması** anlamına gelir. Aynı zamanda, eski sermayenin istihdam ettiği işçilere ödenen ücretlere (değişken sermayeye) ek olarak, yeni yatırımlarda istihdam edilecek işçilere ödenecek ücretler dolayısıyla ek bir talep kaynağı olacaktır yeni yatırım. Kısacası, sermaye birikiminin kendisi, ek değişmez ve değişken sermaye harcaması yoluyla, hem üretim, hem de tüketim araçlarına ek bir talep doğması demektir. Birikim, yani sermayeye sermaye katmak, ücretli emeğin sömürüsü üzerinde yükselen sermayenin bizatihi doğasında var olduğuna göre, sermayenin karakterinin belirlediği dolaşım süreci, yani sermayenin dolaşım süreci, basit dolaşım sürecinden farklı olarak, bu ek talep dolayısıyla, **kendi içinde**, sürekli olarak bir genişleme dinamiği taşıyacaktır.

Burada Luxemburg'un ve bütün eksik tüketim teorisyenlerinin hatasının temel kaynağını görüyoruz. Luxemburg, kapitalistlerin artı-değerin bütününe tükettikleri basit yenidenüretimden genişleyen yeniden üretime geçildiğinde, kapitalistlerin tüketmedikleri artı-değer bölümü için talebin nereden geleceğini anlayamıyordu. Çünkü talebi (üretim araçlarının aşınan ve tüketilen kısmının yerine konulması dışında) tüketimle özdeşleştiriyordu. Oysa kapitalist üretim

¹⁷ A.g.y., s. 420.

tüketim için değil, üretim için üretilir. Sermayenin hakim olduğu bu üretim tarzında **talep artışının esas kaynağı tüketim değil üretimin ihtiyaçlarıdır.** Tüketim talebi doğuyorsa, bu bile sermaye işçi istihdam ettiği için doğuyordur. Dolayısıyla, bir kez ek sermaye talebini dışlarsanız, sermaye birikimini, yani genişleyen yenidenüretimi dışlamışsınız demektir. Yani, ilk kez Buharin’in formüle ettiği biçimde söyleyecek olursak, Luxemburg, genişleyen yenidenüretimi varsayım yoluyla dışladığı için, bu varsayımdan hareketle ulaşılan sonuç, zorunlu olarak, kapitalist ekonominin kendi sınırları çerçevesinde genişleyen yenidenüretimin olanaksız olduğudur.

Sermayenin dolaşım sürecini, basit dolaşım sürecinden farklı olarak, içkin biçimde dinamik ve genişleyen bir süreç haline getiren ikinci unsur **kredidir.** Basit dolaşım süreci, sermayenin üretimine dışsal bir süreç olarak sermayenin yenidenüretimine sürekli engeller yükseltebilir demiştik. Ancak sermaye, gelecekte üretilecek artı-değere karşılık ödünç verilen fonlar niteliğiyle kredi aracılığıyla fazladan bir talep oluşturarak bu engelleri hiç olmazsa bir süre için ortadan kaldıracak bir kapasite yaratır. Sermayenin dolaşım alanını kredi aracılığıyla genişleterek gerçekleşme sorunlarına bir süre için çözüm yaratmasının en yalın örneği uluslararası kredidir. Emperyalist ülkelerin mali sermayesinin bağımlı ülkelere verdiği krediler en azından bir bölümüyle emperyalist ülkelerin mallarına bir ek talep unsuru oluşturur. Bu durumda Amerikan, İngiliz, Alman, Japon vb. sermayesi, hem alıcı, hem de satıcı konumundadır. Yani sermaye bir yandan üretmekte, bir yandan da kredi aracılığıyla bu üretime ek talep yaratmaktadır.¹⁸

Öyleyse kaçınılmaz olarak şu sonuca varıyoruz: Kapitalist üretimde emekçi kitlelerin tüketim kapasitesinin sınırlılığına rağmen sürekli bir ek-sik tüketim eğilimi yoktur. Sermaye, koşullar uygun olduğu sürece, gerek sermaye birikiminin kendisinin yarattığı ek talep temelinde, gerekse kredi mekanizmaları yoluyla, genişleyen yeniden üretimin gerçekleşmesine olanak sağlayacak bir toplam talep yaratma kapasitesine sahiptir. **Eksik tüketim kapitalizmin hareket yasalarından biri değildir.**

Aşırı üretim ve eksik tüketim

Buraya kadar söylenenler, kapitalizmin, yatırım ve kredi yoluyla genişleyen bir dolaşım alanı ya da pazar yaratma kapasitesi olduğunu ve sürekli bir eksik tüketim tehdidiyle karşı karşıya olmadığını ortaya koymakla birlikte, yanlış bir izlenim yaratmaya da müsaittir. Bu mekanizmalar yoluyla

¹⁸ Bkz. *Grundrisse*, a.g.y., s. 416.

la üretimin talep sorunuyla karşılaşmadan sürdürülme olasılığı, kapitalizmin hiçbir zaman bir gerçekleşme ya da pazar sorunu ile karşılaşmadığı anlamına mı gelir? Elbette hayır. Bunu söylemek, kapitalizmin hiçbir zaman krizlerle karşılaşmadan sonsuza kadar kendini sorunsuz biçimde yeniden üretebileceği anlamına gelirdi.

Yukarıda belirtildiği gibi, burjuva iktisadının Say Yasası'ndan hareket eden ana geleneği, her üretimin kendi talebini yarattığını ileri sürerek toplam arz ile toplam talep arasında bir uyumsuzluğu mantıksal olarak dışlıyor, böylece kapitalizmde dolaşımdan kaynaklanacak bir gerçekleşme sorununu olanaksız hale getiriyordu. Marx bu görüşü "saçmalık" olarak niteler. Bu, "sermayenin üretim süreci ile gerçekleşme sürecinin dolayumsuz özdeşliğinin öne sürülmesi"dir.¹⁹ Oysa bu ikisi arasındaki birlik, bir özdeşlik değil, diyalektik bir birliktir, yani dolayımlanmış bir birlik. Krizler, özünde, birlik içinde olan bu iki alanın şiddetli biçimde birbirinden ayrılması ile ortaya çıkar.²⁰ Say Yasası, bu ayrılmayı olanaksız hale getirerek krizleri burjuva iktisadının ufku dışına çıkarmış olur.

Say Yasası'nin iddia ettiğinin aksine, kapitalizm dönemsel olarak gerçekleşme sorunlarıyla karşılaşır. Bütün kararların birbirinden bağımsız biçimde verildiği ve daha sonra piyasada onaylanarak toplumsal geçerlilik kazandığı bir sistemde, sermaye birikiminin ve kredi mekanizmasının yarattığı ek talebin üretimin bütününe massedebilecek boyutta olmasını **otomatik biçimde** sağlayacak hiçbir mekanizma yoktur. Dönem dönem toplam arz ile toplam talep arasındaki eşitlik ortadan kalkar ve kapitalizm belirli bir kriz durumuyla karşı karşıya kalır. Bu gerçekleşme sorunlarının temelinde çok çeşitli nedenler yatabilir. Bizim buradaki amacımız kapitalist krizlerin tüketici bir tahlilini yapmak değil. Buradaki amaçlarımız açısından önemli olan şudur: Gerçekleşme krizlerinin patlak vermesinin **dolaysız** nedeni, kitlelerin tüketim kapasitesinin sınırlılığı değil, sermayenin üretim sürecinde karşılaştığı pürüz ve sorunlardır. Yani, basit dolaşım sürecinin kendisine dışarıdan yarattığı engelleri dinamik bir dolaşım süreci yaratarak aşan sermaye, üretim alanında kendi önünde yükselttiği engele çarpar.

Kapitalist ekonominin kısa dönemli konjonktürel dengesizlikleri bir kenara bırakılırsa, krizlerin gerçek nedeni sermayenin organik bileşiminin yükselmesi dolayısıyla kâr oranının dönemsel olarak düşme eğilimidir.²¹ Kapitalistin yeni yatırımlardan amaçladığı, kâr elde ederek sermayesini değerlendirmek,

19 A.g.y., s. 423.

20 K.Marx/F.Engels, *La crise*, Roger Dangeville (der.), Paris, 10/18, 1978, s. 312.

21 Bkz. Anwar Shaikh, "Günümüz Dünya İktisadi Bunalımı: Nedenleri ve Anlamı", *Onbirinci Tez*, 1, Kasım 1995.

yani büyütme olduğuna göre, üretimde elde edilen kâr oranı düştükçe kapitalistin sermayesini yatırma eğilimi de gerileyecektir. Böyle bir duruma Marx **sermayenin aşırı birikimi** adını verir. İşte gerçekleşme sorununa esas yol açan budur. Genişleyen yenidenüretimi hatırlayalım: Bunu olanaklı kılan, sermaye birikiminin yarattığı ek değişmez ve değişken sermaye talebiydi. Bir kez kâr oranının düşüklüğü dolayısıyla sermaye birikimi, yani elde edilen artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi durursa, sermayenin dolaşım sürecinin dinamik karakteri de ortadan kalkacak, toplam talep toplam üretime göre yetersiz kalacak ve ortaya bir aşırı üretim durumu çıkacaktır. **Her kriz mutlaka bir aşırı üretim (ve aşırı kapasite) krizidir.** Bunun anlamı, her krizin ortaya bir aşırı üretim krizi olarak çıkması, sermayenin yenidenüretimindeki tıkanıklığın kendini ortaya bu biçimde koymasıdır. Yoksa toplam üretim ile toplam talep arasındaki dengesizliğin krizin dolaysız nedeni olması değil.

Elbette, kâr oranının düşüşüyle birlikte üretim bıçak gibi durmaz. Burada sermayenin dolaşım sürecinin dinamik bir genişleme potansiyeline kavuşmasının ikinci temel nedenini hatırlamak gerekiyor. Kredi mekanizması gelecekte üretilecek artı-değer karşılığında dolaşım alanına ek bir talep sokarak piyasanın canlılığını bir süre için sürdürebilir. Ne var ki, kâr oranında üretim alanından kaynaklanan düşüşün temel nedenleri giderilmedikçe, dolaşım alanındaki bu genişleme bir süre sonra temelsiz bir şişme halini alacaktır. Marx bu duruma **aşırı kredi** adını verir. Kredi gelecekteki artı-değer karşılığında verildiğine göre, sermaye üretim alanından uzak durdukça gelecekte krediyi karşılayacak yeterli miktarda artı-değer üretilmeyecek demektir. Bu kendini ortaya koydukça, kredi de bir çözüm olmaktan çıkar. Para üretimden kopar ve hayali sermayenin başdöndürücü dünyasında üretimde temellenmeyen bir şişkinlik, finansal çöküş ve depresyonun koşullarını hazırlamaya başlar.

Özetleyecek olursak, kapitalizmin krizlerinin esas nedeni, sermayenin üretim alanındaki değerlenmesinde karşılaştığı sorunlardır. Bunlar yatırımları yavaşlatarak, hatta durdurarak dolaşım alanında bir tıkanıklığa ve toplam talebin toplam üretime oranla yetersizliğine yol açar. **Krizin ortaya aşırı üretim biçiminde çıkması bize eksik tüketim teorisinin maddi temelini verir.** Her kriz kendini mutlaka bir talep eksikliği biçiminde ortaya koyar; ama eğer kitlelerin satın alma gücü yeterli olsaydı, ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli bir talep yaratacakları açıktır. Bu anlamda, krizin hiç değişmeyen bir koşulu kitlelerin tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak satın alma kapasitesine sahip olmamalarıdır. Marx’ın bütün krizlerin nihai nedeninin kitlelerin alım gücünün sınırlı olması olduğunu söylerken sözünü ettiği işte tam da budur. Eksik tüketiciler buradan kitlelerin alım gücünün sınırlılığının krizlere yol açan dolaysız neden olduğu sonucuna sığınır. Böylece, başka zamanlarda,

kitlelerin alım gücü yine sınırlı olduğu halde kapitalizmin neden son derece canlı bir sermaye birikimi ve büyüme sağladığını açıklama olanağını tümüyle yitirirler. Kitlelerin ihtiyaçlarına oranla satın alma gücünün sınırlılığı, kapitalizmin yapısal bir özelliğidir. Ama kendi başına ne canlı büyüme dönemlerini, ne krizleri, ne de birinin diğerine dönüşmesini açıklamaya muktedirdir.

Keynes

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marksistlerin ekonomiye yaklaşımında Keynesçiliğin hegemonik etkisinin belirleyici olduğuna yukarıda değinmiştim. Bu hegemonik etki yer yer Keynes'in ve Keynesçiliğin açık biçimde yüceltilmesine kadar uzanır. (Bunun Düzenleme okulu bağlamında açık örneklerine aşağıda değineceğiz.) Ama burada çok büyük bir ironi vardır: Çünkü Keynes'in kendisi, eksik tüketimci denebilecek bir teorik çerçeveye sahip değildir; daha da önemlisi, eksik tüketicilerin sol Keynesçiliğinde olduğu gibi işçi dostu falan da değildir. Türkiye solunda yeni-liberalizmin yükselişiyle birlikte Keynes ve Keynesçilik konusunda yanılısamalar yaygınlaştığı için bu konuya kısaca değinmekte yarar var.

John Maynard Keynes, İngiliz burjuva entelicensiyasının seçkin bir temsilcisidir. Bir burjuva aydını olarak Keynes'in düşünce tarihindeki yerini anlayabilmek için özellikle Keynes'in en büyük yapıtını²² verdiği 30'lu yıllardaki dünya durumunu hatırlamak gerekir. Bu dönem kapitalist dünyada üretimin hızla gerilediği, iflasların yaygınlaştığı, işsizliğin görülmemiş düzeylere tırandığı Büyük Depresyon dönemidir. Bunun politik sonucu politikadaki kutuplaşma ve burjuvazinin komünizm tehlikesine alternatif çözüm olarak baktığı faşizmin yükselmesidir. Kapitalist dünyadaki bu çalkantıya karşılık, Ekim devriminin ürünü olan Sovyetler Birliği planlı bir ekonominin olanakları sayesinde aynı dönemde tarihte az görülmüş büyüme hızlarına erişmiştir.

Keynes, bu gidişatın kapitalizmin geleceği açısından büyük tehlikeler yarattığını görebilmiş bir düşünürdür. Öte yandan, 19. Yüzyılın başında formüle edilen ünlü Say Yasası'ndan kendi gününe kadar, burjuva iktisadının ana damarında kapitalizmin krizlerinin teorileştirilmesini bile engelleyen bir dogmatizm olduğunu da görmektedir. Bu dogmatizmin kriz sorununu ideolojik olarak hasıraltı edebileceğini, ama gerçek dünyada kapitalizm için ölümcül bir tehlike yaratan krizle boğuşmak ve ona bir çözüm bulmak açısından da

22 John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan St Martin's Press, Londra, 1979 (orijinal yayın yılı 1936). Türkçesi: *Genel Teori. İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

tam anlamıyla bir engel olduğunu kavramaktadır. Bu yüzdendir ki, başka bir çalışmamda, kapitalizmin krizleri karşısında burjuva iktisadına hakim olan **dogmatik** geleneğin karşısında Keynes’in **gerçekçi** damarı temsil ettiğini belirtmişim.²³ İşte Keynes’in bütün teorik programını belirleyen, kapitalizmi geldiği uçurumun kenarından kurtarma çabasıdır.

Keynes’in 1936 yılında yayınlanan *Genel Teori* kitabı, kapitalizmin, liberallerin savunduğu gibi kendi başına bırakıldığında krizlere girebileceğini ve aktif devlet müdahalesinin bu krizlerden çıkış açısından olumlu bir rol oynayabileceğini ortaya koymak için yazılmıştır. Burada amacımız Keynes’in teorik çerçevesinin sergilenmesi ya da eleştirisi değil. Çok kısaca şunları söylemekle yetinelim. Keynes kriz durumunu (onun dilinde “eksik istihdam durumu”) toplam talebin, ekonominin verilmiş üretim kapasitesinde üretilebilecek toplam ürüne oranla düşük kalmasına bağlar. Toplam talebin unsurları tüketim, yatırım, dış dünyadan gelen talep (yani ihracat) kalemlerinin yanısıra kamu ya da devlet harcamalarını da içerir. Keynes, ekonominin ilk üç kaleme bağlı olarak kendiliğinden ürettiği talebin eksik kalması durumunda devletin para politikası yoluyla yatırımları (ayrıca tüketimi ve ihracatı) canlandırabileceğini, ama bazen bu politikayla da sonuç elde edilemeyeceği için (“likidite tuzağı”), maliye politikası aracılığıyla açık bütçeye dayalı kamu harcamaları yoluyla doğrudan doğruya ek talep yaratabileceğini ileri sürer. Bilindiği gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynes’in bu görüşleri kapitalist dünyada ekonomi politikalarına esin kaynağı olmuştur. Sorunun bu yönüne aşağıda döneceğiz. Şimdilik tartışmayı Keynes’in teorik çerçevesi ile sınırlı tutarsak şu üç noktaya değinmekle yetinebiliriz.

Birincisi, Keynes kendisinin etkisinde kalan Marksist eksik tüketicilerden farklı olarak bir eksik tüketimci değildir. Her ne kadar her ekonomide nihai tüketim toplam talebin çok büyük bir bölümünü oluştursa da, Keynes’e göre ekonominin canlı sermaye birikimi ile kriz arasında gidip gelmesinin esas belirleyicisi bu değildir. Nihai tüketim genellikle büyük salınmalar göstermez ve ekonomik konjonktürü belirlemek yerine onun tarafından belirlenir. Bu o kadar doğrudur ki, Keynesçi çerçevede tüketim toplam ulusal gelirin bir fonksiyonu, bir kesri olarak gösterilir. Keynes için esas oynak değişken, zaman üzerinden büyük salınlımlar gösteren büyüklük, yatırımlardır. Gördüğümüz gibi, burada Marx’ın dolaşımı incelerken vardığı sonuca benzer bir sonuca varıyoruz. Ekonominin canlılık derecesini, krize girip girmediğini esas belirleyen tüketicilerin davranışları, tüketim kapasitelerinin sınırları değil, yatırımlardır, yani artı-değerin ek sermayeye dönüştürülmesinden doğan ek taleptir. Keynes, “eksik istihdam durumu” kavramı çerçevesinde aşırı üretim durumunun teori-

23 “Kriz, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-Liberalizm”, S.Savran/N.Satlıgan (der.), a.g.y.

sini geliştirmeye çalışmaktadır. Evet, sorunu eksik talebe bağlamaktadır, ama talebin eksikliğini tüketime sınırlılığıyla özdeşleştirmemektedir.

İkincisi, eksik tüketime Düzenleme Okulu versiyonundan, bir dizi sol Keynesçi sosyal demokrattan ve Keynesçiliği yüksek ücretlerle özdeşleştiren bir dizi sosyalistin sandığından farklı olarak, Keynes işçi ücretlerinin yükseltilmesinden yana değildir. Keynes'in "neoklasik iktisat" olarak bilinen üretim teorisine alternatif bir üretim teorisi yoktur. Dolayısıyla, bütün "üretim faktörleri"nın (tabii bu fetişleştirilmiş dünyada öteki bütün üretim faktörleri gibi basitçe bir üretim faktörü olarak addedilen emeğgücünün de) ancak üretime "marjinal katkıları"na eşit düzeyde ödüllendirilmesi durumunda (emeğgücü sözkonusu olduğunda, ücretin emeğin marjinal getirisine eşitlendiği durumda) ekonominin dengeye geleceğini kabul eder. Keynes'in söylediği, bunun gerekli olmadığı değil, herşeye rağmen yeterli olmayabileceğidir. Eğer emeğin marjinal getirisinden daha yüksek bir ücret düzeyi ekonominin dengelelerini bozacaksa, talep yetersizliğini ücretleri yükselterek gidermeye çalışmak, ekonomiyi "tam istihdam durumu"na getirmek yerine yeni bir dengesizliğe sürükleyeceği için Keynes tarafından savunulması mümkün olmayan bir öneridir.

Ama iş burada kalsa iyi. Keynes krizden çıkmak için ücretleri yükseltmek bir yana, ücretleri düşürme taraftarıdır. Sorunun bu yanını kavramak için bir an 30'lu yılların Büyük Depresyonu sırasında burjuva iktisatçıları arasında yapılan tartışmayı hatırlamak gerekiyor. Yukarıda kısaca özetlenen standart neo-klasik burjuva teorisine uygun olarak burjuva iktisatçılarının çoğunluğu dönemin dev boyutlarındaki işsizliğinin, ücretlerin, marjinal getiri teorisi çerçevesinde oluşması gereken "denge düzeyi"nden daha yüksek olmasının bir sonucu olduğunu savunuyordu. Öyleyse, işsizliği azaltmanın ve depresyondan çıkışın yolu ücretlerin düşürülmesinden geçiyordu. (Liberallerin bugünkü torunları, yani yeni-liberalizmin sözcüleri de aynen onlar gibi düşünüyorlar, ama bunu onlar kadar açık söyleyemiyorlar, sadece yapmaya çalışıyorlar!) Bugün sol Keynesçiler (ve aşağıda göreceğimiz gibi düzenlemeciler) bu argümana söyle cevap verirler: "Tam tersine. Ücretlerin düşürülmesi toplam talebi azaltarak krizi derinleştirir. Yapılması gereken ücretleri yükselterek talebi canlandırmaktır." Bu cevap reformist bir ilerencilik taşıyor olabilir, ama Keynes'in cevabı bu değildir.

Keynes, liberallerin ücretlerin düşürülmesi gerektiği fikrine karşı çıkmaz. Onun liberallerden ayrıldığı yer, ücretlerin **nasıl** düşürüleceğidir. Ona göre, fiyatların yukarıya doğru olduğu gibi aşağıya doğru da esnek olduğu 19. yüzyıl kapitalizminden farklı olarak, 20. yüzyıl koşullarında işçiler nominal (parasal) ücret düşüşüne razı olmazlar. Bu durumda, Keynes'in politika öne-

rileri ek bir avantaja sahiptir. Çünkü bu öneriler uygulamaya konulduğunda, ekonomi “eksik istihdam”dan “tam istihdam”a doğru yönelmeye başlayınca, bu, genel fiyat düzeyi (enflasyon) üzerinde bir basınç başlatacak, enflasyonla birlikte nominal ücretler yükseltilmeden tutulabilirse gerçek ücretler düşmeye başlayacaktır. Yani Keynes işçi dostu olmak, ücretleri yükseltmeyi önermek bir yana, ücretlerin nasıl düşürüleceği konusunda burjuvaziye kurnazca akıl veren birisidir!

Üçüncü nokta Keynes ile Marx’ın kriz teorilerinin farklılığına ilişkindir. Yukarıda, talep yetersizliğinin (ya da aşırı üretimin) nedenleri açısından Keynes ile eksik tüketicileri karşılaştırdığımızda, Keynes’in bu sonuçlardan farklı olarak sorunu tüketime bağlamadığını, aynen Marx gibi yatırımları önemseydiğini belirtmiştik. Bu nokta Keynes ile Marx’ın krizi açıklamada benzer yaklaşımlara sahip olduğu izlenimini uyandırabilir. Oysa dikkatli okuyucu, yukarıda sorunu tartışırken Keynes’in görüşünün “Marx’ın **dolaşımı incelerken** vardığı sonuca” benzediğini belirttiğimizi kaydetmiş olabilir. Dolaşım düzeyinde her iki yaklaşım da yatırımlara öncelik vermek bakımından benzemektedirler. Ancak Marx için, dolaşımı hesaba katmakla birlikte, önemli olanın üretim olduğunu biliyoruz. Marx krizi esas olarak üretimin çelişkileriyle açıklar. Oysa Keynes büyük ölçüde dolaşım düzeyinde kalır. Yatırımların oynaklığının nedenlerine gelince ise “bekleyişler” türünden subjektif ve idealist bir alana kaçmayı yeğler. Keynesçi teorinin yatırımların belirlenmesi üzerine açıklamaları sorunu esas olarak kapitalistlerin “hayvani içgüdüleri”ne bağlar! Kısacası, Marx’ın kriz teorisi üretim temelli bir kriz teorisiyken, Keynesçi teori dolaşım alanına hapsolmuş ve bu alanın çarpık perspektifiyle sınırlı kalmış bir teoridir.²⁴

5. Fordizm ve “kitle tüketimi”

Eksik tüketim teorilerinin genel bir kategori olarak kapitalizmin dinamiklerini yanlış kavradığını görmüş bulunuyoruz. Şimdi bu genel saptama ışığında, yeniden Düzenleme Okulu’nu tartışmaya dönebiliriz. Bu okul, bilindiği gibi, 20. yüzyılın başından itibaren sermayenin emek sürecine getirdiği yeni düzenin (“Fordizm”in) tutarlı ve istikrarlı bir birikim rejimi haline gelebilmesi için, kitle üretiminin ürünlerine yeterli bir pazar oluşturacak bir kitle tüketiminin gerekli olduğunu ileri sürüyordu. Kitle tüketimi, bir birikim rejimi olarak Fordizmin tanımlayıcı unsurları arasında yer alıyordu. Kitle

24 Bu yazının konusu Keynesçi teorinin genel bir değerlendirmesi olmadığı için Marx ile Keynes arasındaki öteki çok derin farklılıklara burada girmiyorum.

tüketiminin sağlanabilmesi için ise, büyük işçi kitlelerinin alım gücünün, yani ücretlerin yükseltilmesi gerekirdi. İki dünya savaşı arasındaki istikrarsızlık bu koşulun sağlanamamasının ürünüydü. İkinci savaş sonrasındaki istikrarlı otuz yıl ise tersine kitle tüketiminin yüksek ücretler ve kamu harcamaları sayesinde sağlanmasının sonucuydu. Şimdi bu tezi incelemeye girişebiliriz.

Ford ve Gramsci

Düzenlemecilerin Taylorist-Fordist üretim örgütlenmesinin mutlaka yüksek işçi ücretleriyle el ele gitmesi gerektiğine ilişkin temel argümanlarından biri, tarihsel kaynaklara başvurmadır. Tanıklığına başvuru iki tarihsel şahsiyet vardır: Fordizmin babası Henry Ford ve Marksizm içinde Fordizm kavramının ilk teorisyeni Antonio Gramsci. Ne var ki, düzenlemeciler bu iki kaynağı inanılmaz biçimde çarpıtarak kendi amaçlarına uydurmaya çalışırlar.

Henry Ford konusundaki iddia temel olarak, Ford'un, kendi geliştirdiği üretim yönteminin kitlesel bir üretimi olanaklı kılacağından dolayı, geniş bir pazar oluşturmak için yüksek ücretleri gerektirdiğinin bilincinde olduğu, hatta bunu uygulamaya bile koyduğu yolundadır. Bu yolda getirilen kanıt işe, Ford'un montaj hattında çalıştırmaya başladığı işçilere 8 saatlik bir işgünü için 5 dolarlık (o dönemin ölçüleriyle çok yüksek) bir ücret ödemeye başlamasıdır. David Harvey, Ford'un bu çıkışını yücelten bir tablo çiziyor:

Ford'a özgü olan (ve Fordizmi son tahlilde Taylorizmden ayıran) şey vizyonuydu: kitle üretiminin kitle tüketimi, emekgücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve psikoloji, kısacası rasyonelleştirilmiş, modernist, popülist yeni tür bir demokratik toplum demek olduğunu açıkça görmesiydi.²⁵

Ford'un Taylor'un yönetim ilkelerini uygulamaya koyarak ve montaj hattıyla daha da ileri taşıyarak "emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika" benimsediği söylenebilir. (Bunun Fordizmi neden Taylorizmden ayırdığını anlamak çok güçtür.) Ford'un, vizyonunda, "emekgücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem" öngördüğü de doğrudur. Ama Ford'un "kitle üretiminin kitle tüketimi ...demek olduğunu açıkça görmesi" türünden bir olguyu bugüne kadar belgeleyen kimse olmamıştır. Çünkü Ford'un 8 saatlik ve 5 dolarlık işgünü uygulaması, "emekgücünün yeniden üretimi" açısından Harvey'in ve bütün düzenlemecilerin hayal ettiğinden çok farklı unsurlardan

25 Harvey, a.g.y., s. 148.

örülmüştü.

Ford’un esas sorunu mallarına alıcı bulmak değil, işçilerini, uyguladığı emek yönetimi yöntemlerinin sonucu olan yoğun çalışmaya uyarlayabilmek ve razı edebilmektir. Çünkü yeni yöntemler büyük sorunlarla karşılaşılıyordu: bozuk kalite, üretimde kesintiler, işten kaçma, sendikal faaliyetin güçlenmesi ve hepsinden önemlisi son derece yüksek bir işgücü devir hızı. İşçiyi çalıştırmak, ama en önemlisi bütün işçilerin sürekli olarak fabrikadan kaçmasını engellemek gerekiyordu. Ford bu sorunların çözümünü, işçilerini, Amerikan geleneğinde disiplinli ve ahlâklı bir yaşam anlamına gelen Püriten değerler zemininde, içkiden ve her tür sefahatten uzak, istikrarlı bir aile yaşamı içinde yaşayan çalışkan bireyler haline getirmekte arayacaktı. Yüksek ücretler ek talep yaratan bir unsur olarak değil, işçi ailesine istikrarlı bir yaşam sağlayabilecek bir maddi özendirici olarak öngörülmüştü. Eğer işçinin otomobil alması isteniyorsa, bu, Ford’un alıcı bulamayan otomobilleri satılsın diye değil, işçi ailesi istikrarlı bir yaşam sürdürerek işyerine bağlansın diye isteniyordu. Bu amaçla kiliseler kuruyor, bir yardımlaşma ve eğitim programı oluşturuyor, işçilere düzenli bir yaşam sağlamak için her tür yöntem deneniyordu. Simon Clarke, Ford’un dünyasıyla düzenlemecilerin ona atfettikleri dünya arasındaki mesafeyi gayet iyi özetler:

Söylemeye gerek yok ki, Ford’un bireyci ve aile merkezli vizyonunda, kitlesel işçiye ya da sendikalara ya da tam istihdama ya da refah devletine yer yoktu. Oysa bunlar düzenleme teorisyenlerinin hep Fordizmin temel bileşenleri olarak gördükleri şeylerdir.²⁶

Harvey’in Fordizmin “demokratik” ve “popülist” bir toplum ima ettiğine ilişkin yargısı ise tam bir hayaller dünyasına dalmak anlamına gelir. Başlangıçta işçilerini rıza yoluyla kendine bağlamaya çalışan Ford, General Motors’ın rekabeti karşısında ücret artışından vazgeçmek bir yana, fabrika içine casuslar salarak, bir özel polis gücü oluşturarak vb. işçileri üzerinde acımasız bir baskı ve disiplin uygulamasına girişecektir.²⁷

Başka bakımlardan son derecede yararlı kitabında, iktisadi tahlilini düzenlemecilerden devraldığı için büyük sorunlarla karşı karşıya kalan David Harvey, Ford’un düzenleme okulu için biçilmiş bir modele uydurulabilmesi için öteki düzenlemecilerden daha da ileri gidiyor. Harvey’e göre, Ford “büyük depresyon başlar başlamaz, ücretleri arttırdı. Ücret artışının efektif talebi

26 Simon Clarke, “New Utopias for Old: Fordist Dreams and Post-Fordist Fantasies”, *Capital and Class*, 42, Sonbahar 1990, s. 139-140.

27 Clarke, a.g.m., s. 140-41.

arttırarak piyasayı canlandıracağına ve iş dünyasının güvenini pekiştireceğine inanıyordu.”²⁸ Buradaki tuhaflığı hemen fark etmemek mümkün değil. Ford daha 1929’da kapitalizmin sorununun talep yetersizliği olduğunu biliyor! Oysa bütün 30’lu yıllar boyunca, yukarıda da belirtildiği gibi, Keynes ortodoks burjuva iktisatçılarına karşı bu fikri kabul ettirmek için mücadele edecektir. Dâhi Ford, Keynesçi *avant la lettre*’dir. Yani Keynes’ten önce Keynesçi! Üstelik sorun burada da bitmez: Harvey gibi gelişkin bir Marksistin bilmesi gerekir ki, “ücret artışı(...) efektif talebi arttırarak piyasayı canlandıraca[k]” olsa bile, artışın **bütün ekonomi çapında** sağlanması gerekir. Aksi takdirde, hem tekil işletmedeki ücret artışı, ne kadar yüksek bir artış olursa olsun, “devede kulak kalır”, yani toplam talebi sadece marjinal bir miktarda arttırır ve istenen etkiyi yapamaz; hem de, daha önemlisi, öteki işletmeler kendi işçilerine ücret artışı vermezlerse, ücretlere zam yapan işletme rekabette zayıf düşer, iş iflasa kadar gidebilir. Küçücük dükkân sahiplerinin bile bildiği bu gerçeği koskoca Henry Ford’un bilmemesi mümkün değildir; dolayısıyla Ford “ücret artışının efektif talebi arttırarak piyasayı canlandıracağına” inanıyor olsa bile, kendi işçilerinin ücretlerini bu yüzden arttırmaz, en fazlasından hükümet üzerinde efektif talebi canlandırmak için basınç uygulardı. Nitekim yukarıdaki cümlelerin hemen ertesinde Harvey de şöyle yazacaktır: “Ama rekabetin zorlayıcı yasaları heybetli Ford’dan bile daha güçlü olduğundan işçi çıkarmak ve ücretleri düşürmek zorunda kaldı.” Ford’un rekabetin yasalarını öğrenmek için bu deneyimi yaşamasına ihtiyaç yoktur: Her kapitalist her şeyden önce rekabeti düşünür. Bu deneyimden öğrenmesi gereken Harvey’in kendisidir. Harvey bu cümleyi yazdıktan sonra geri dönmeli ve Ford’dan bu yana teknolojik gelişmenin ürünü olan bilgisayar teknolojisinin yardımıyla bir önceki cümleyi silmeliydi! Harvey’in Ford’a ilişkin bundan sonra söyledikleri ise (sebze bahçeleri, Frank Lloyd Wright vb.) artık bilim kurgunun alanına girecek gözlemler olarak okunmalıdır.

Harvey’in Henry Ford konusundaki yanılgıları üzerinde böyle ayrıntılı durduysak, bu, düzenlemecilerin tarihsel gerçekliği nasıl kendi hayallerinde geliştirdikleri bir modele bir Prokrust yatağına yatırır gibi uydurmaya çalıştıklarını somut olarak gösterebilmek içindi. Aynı şey düzenlemecilerin Gramsci konusunda söyledikleri için de geçerlidir.

Gramsci büyük Marksistler arasında kendinden sonraki kuşakların en fazla suistimal ettikleri teorisyen sayılabilir. 1970’li yıllardan itibaren, yeni bir sosyal demokrasinin temellerini atmakta olan Avro-komünizm gelişirken, önce İtalya’da, sonra Avrupa’da ve bütün dünyada, Gramsci Marksizmin

28 A.g.y., s. 149.

bir reddiyesi olan sivil toplumculuğun ya da daha doğru adıyla sol liberalizmin teorisyeni olarak ilan edildi. Elbette Gramsci'nin kendi teorisinde ciddi ikirciklilikler ve yalpalamalar vardı.²⁹ Ama Gramsci Leninist bir politik çerçeve içinde düşünmeye çalışan bir Marksistti. Mussolini'nin zindanlarında çürüdüğü için yarım kalmış teorik araştırmalarının Marksizme reddiyenin temeli olarak kullanılması bu komünist öndere büyük haksızlıktır.

Gramsci'yi suistimal ederek bir kez daha reformizmin dolaylı destekçisi haline getirmeye çalışan ikinci odak da Düzenleme Okulu'dur. Düzenlemecilere göre Gramsci *Hapishane Defterleri*'nin “Amerikanizm ve Fordizm” başlığını taşıyan bölümünde Fordizmi erkenden (yani daha 30'lu yıllarda) aynen kendileri gibi, yani kitle üretiminin kitle tüketimini ve yüksek ücretleri gerektirdiği bir birikim rejimi olarak kavramıştır.³⁰

Oysa Gramsci'nin kendisi, Fordizmi yetersiz talep, kitle tüketimi ve buna çözüm olarak yüksek ücretler sorunsalının **bütünüyle dışında** teorileştirmiş, tam da yukarıda Ford'un amaçlarının özetlendiği bölümde anlatıldığı gibi kavramıştır. Gramsci Fordizmi “yeni tip bir işçi ve yeni tip bir insan yaratma konusunda bugüne kadar tanık olunan en büyük kolektif girişim” olarak tanımlıyordu.³¹ Elbette Gramsci işin emek süreciyle ilgili yanının, Fordizmin Taylorizmle yakın ilişkisinin bütünüyle farkındaydı. Ama Fordizm konusunu bu kadar önemsemesini, Gramsci'nin kendi sorunsalının bağlamı dışında kavramak mümkün değildir. Bilindiği gibi, Gramsci'nin bütün sivil toplum teorisi, farklı tarihsel gelişmelerin ürünü olan farklı toplumlarda “zor” ile “rıza”nın burjuvazinin hakimiyet sisteminde nasıl bir yer tuttuğunu anlamak amacıyla geliştirilmişti. Gramsci Fordizmi kapitalizmin işçi sınıfının “rıza”sını sağlamak için geliştirmekte olduğu en önemli tarihsel girişim olarak görüyordu. Ford'un işçileri kazanma stratejisinin bütünüyle Püriten değerlere, içkiyi ve cinsel sefahati dışlayan istikrarlı bir aile hayatına, “ahlâklı” bir yaşama dayalı olduğunu gayet iyi görüyordu. Yüksek ücretlerin de talep sorunuyla değil, bu tür ahlâklı ve istikrarlı bir hayatı sağlayabilecek maddi koşullarla ilgili olduğunu kavrıyordu. Kısacası, Gramsci'nin Fordizm konusunda söylediklerinin düzenlemecilerin söylediğiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Dar bir ek-sik tüketim sorunsalının ötesinde, Gramsci, teşhisleri ister doğru olsun, ister

29 Bu konuda bkz. Gülnur Acar-Savran, *Özne-Yapı Gerilimi. Maddeci Bir Bakış*, Kanat Kitap, İstanbul, 2006.

30 Düzenlemeciler arasında bir tek Harvey, iktisadi tahlilinin süregiden zaaflarına rağmen, ideolojik ve kültürel yaşama duyarlılığı sayesinde, Gramsci'nin Fordizmi esas olarak “belirli bir yaşama, düşünme ve hayatı hissetme tarzından koparılamayacak” bir akım olarak gördüğünü kaydeder. A.g.y., s. 148.

31 Aktaran Harvey, a.g.y., s.148.

yanlış, Ford'un yöntemlerini, burjuvazinin yeni bir hakimiyet biçiminin temelleri olarak ele aldığı içindir ki bu kadar önemli addetmiştir.

Bu konuyu bağlarken, okuyucunun sabrına sığınarak bir ironiye dikkat çekmek istiyorum. Gramsci'yi "sivil toplumculuk" akımının hizmetine koşmak isteyenler, bu düşünürün en büyük erdeminin Marksizme hakim olan "ekonomizm"den kopması olduğunu söylemişlerdir hep. Aslında bununla yapmak istedikleri Gramsci'nin politik ve kültürel alanlardaki görüşlerini ekonomiden kopararak maddeci temelinden yoksun bırakmak ve böylece post-Marksizme kapı açmaktır. Öte yandan, Gramsci'yi suistimal eden öteki akım, yani Düzenleme Okulu ise, tam da Gramsci'nin Fordizmi dar anlamda ekonomik bir yorumdan kurtararak burjuvazinin bir hakimiyet biçimi gibi sunduğu bir bağlamda, bu düşünürün tezlerini dar bir eksik tüketimci ekonomik kalıba sıkıştırılmaya çalışmıştır. Bir reformistin anti-ekonomisti, bir başka reformistin ekonomisti olabilmiştir. Bu ironi Althusserci ve post-Marksist "ekonomizm" tartışmasına birazcık ışık tutabilse ne âlâ!³²

Teorik çelişkilerden...

Düzenleme Okulu'nun Fordizm kavramını kitle tüketimi ve bir talep unsuru olarak yüksek ücretlerin gerekliliği ile bütünleştirmek için başvurduğu iki tarihsel otoriteden destek bulamadığını böylece görmüş bulunuyoruz. Kapitalistimiz ve komünistimiz aynı fikirde birleşiyorlar: Fordizm, işyerinde ve işyeri dışında işçi sınıfını denetlemek ve yönetmek için bir yöntemler dizisidir. Talep yaratmayla, tüketimle vb. bir ilişkisi yoktur.

Hoş, Ford ve Gramsci düzenlemecilerle aynı kanıda olsaydı da bu, teorinin doğruluğunu kanıtlamazdı. Esas olan teorinin teorik temellerinin sağamlığı ve ampirik gerçeğin teorile tutarlı bir tablo sunmasıdır. Düzenleme Okulu'nun, kapitalizmin 1945-75 arasındaki otuz yılının canlı sermaye birikimini Fordizm kavramı çerçevesinde açıklama çabası, her şeyden önce, hem bir kapitalizm teorisi olarak, hem de kendi içinde ölümcül teorik çelişkilerle doludur. Ampirik sorunlara daha sonra dönmek üzere şimdi satırbaşlarıyla bu teorik çelişkilere göz atalım.

• Herşeyden önce, düzenleme teorisinin, eksik tüketimci yaklaşımın bütün sorunlarını taşıdığını hatırlatmak gerekiyor. Düzenleme Okulu'nun

32 Lenin döneminin ekonomizm tartışmasından bambaşka bir anlam taşıyan bu "ekonomizm" tartışması için bkz. A. Rıza Tura, "Ölmüş Bir Filozofun Tutsakları (1): Ekonomizm Madalyonu", *Sınıf Bilinci*, 11, Ekim 1992.

savaş sonrası canlı birikimi konusundaki analizi, kapitalizmin kendi dinamiği içinde ek değişmez sermaye ve ek değişken sermaye konusunda bir talep yaratabileceğini görmezlikten geliyor. Bunu, düzenlemecilerin “otuz şanlı yıl” için ileri sürdüğü koşulda görmek mümkün. Bu koşula göre, Fordizm döneminde sermaye birikiminin canlı biçimde sürebilmesi için gerçek ücretlerin üretkenlik artışına eşit bir düzeyde yükselmesi gerekir.³³ Bir an üretkenlik artışıyla elde edilen kitle üretiminin bütününe işçilerce tüketilmesi gerektiğini varsayalım. Bu varsayım altında bile, neden sermaye birikimi içinde, yeni yatırımlardan doğan ek istihdam dolayısıyla ortaya çıkan ek tüketim göz önüne alınmamaktadır? Düzenlemeciler, sermaye birikiminin kendisinin bir talep doğurduğunu görebilselerdi, hiç olmazsa üretkenlik artışı ile eşitlenmesi gereken büyüklüğü, ek istihdamın yarattığı ücretlerin satın alma gücü **artı** gerçek ücretin artışı olarak formüle ederlerdi. Bu da kanıtlamaktadır ki, Düzenleme Okulu yatırımlardan doğan ek talebi hesaba katmayan tipik bir eksik tüketimci perspektife sahiptir ve bu yaklaşımın bütün kusurlarıyla malûdür.

- Aslında “otuz şanlı yıl” için ileri sürülen koşul Fordizm teorisini içinden çıkılamayacak bir çelişkiyle karşı karşıya bırakır. Bir an geri dönüp hatırlayalım: Fordizm kapitalistlerce neden benimsenmiştir? Yoğun birikim olduğu, yani görelî artı-değer üretimini sağladığı için. Görelî artı-değer üretimi nedir? Üretkenlik artışları yoluyla gerçek ücretlerin emek cinsinden değerini düşürerek artı-değer oranını ve kitlesini arttırmaktır. Ama öte yandan düzenlemeciler yukarıda gördüğümüz gibi gerçek ücretlerin üretkenlik kadar hızlı artmasını Fordizmin istikrarının bir önkoşulu sayıyorlar. Ama bu koşul yerine gelirse, üretkenlik artışı artı-değer oranını arttırmaz, bu oran eskisiyle aynı kalır. O zaman da görelî artı-değer üretiminden söz edilemez. Oysa argümanın başına dönersek, Fordizmin varlık nedeni görelî artı-değer üretimiydi. Yani kapitalistler kendileri açısından hiçbir getirisi olmadığı halde onyıllar boyunca Fordizmi uygulayıp durmuşlardır!

- Peki, kapitalistler Fordizmden hiçbir şey kazanmadıysa kim kazanmıştır? İşçiler! Fordist emek süreci sayesinde elde edilen bütün üretkenlik artışı işçilerin tüketiminin artışına yaramıştır. Bu öyle bir kapitalizmdir ki, işleyişi üretim tarzının hakim sınıfına değil, onyıllar boyunca sadece işçi sınıfına yaramaktadır! Zaten Fordizm hangi ülkeye girse o ülkenin işçileri bayram edeceklerdir. André Granou ve arkadaşları, Fordizmin krizinin çözümü için Fordizmin uluslararası düzeyde yayılması olasılığını tartışırken, bunun koşulu olarak hem üçüncü dünyada, hem de (eski) Sovyet blokunda

33 Boyer, a.g.m., s. 47; Lipietz, “Globalization vb.”, a.g.m., s. 8.

ücretlerin yükselmesi gerekeceğini söylemektedirler.³⁴ Ne kadar masalımsı bir kapitalizm! Her girdiği yerde işçilerin lehine çalışıyor, ücretleri yükseltiyor (ve umulur ki “refah devleti”ni de geliştiriyor)!³⁵

• Fordizmin “otuz şanlı yıl” boyunca kapitalist sınıfa hiçbir şey getirmediğini gördük. İki dünya savaşı arasında da Fordizm sermayenin başına bela olmuştu. Hatırlanacağı gibi, 1929 sonrası Büyük Depresyon’un temelinde Fordist üretim tekniklerinin uygulanmasına rağmen, düşük ücretler dolayısıyla bir kitle tüketiminin oluşamaması yatıyordu. Bu teşhise göre, ücretler yükselirse kapitalizm ekonomik krizinden kurtulacaktır. Bunu şaka zannetmeyin! Düzenlemecilerin söylediği tam da budur. İşte Robert Boyer: Büyük Depresyon döneminde ekonominin “toparlanması için (...) ya gerçek ücret gelirlerinin, ya da kamu harcamalarının artması gerekiyordu.”³⁶ Düzenleme okulunun öncüsü Aglietta’ya göre ise Büyük Depresyona yol açan çelişki iki derin değişiklikle çözüme kavuşacaktır: “sözleşme ilişkilerinin gelişmesi” (yani toplu sözleşmeler sayesinde işçilerin gelirinin artması) ve “emekgücünün yeniden üretiminin bir bölümünün toplumsallaşması” (yani “refah devleti”).³⁷ Bir bakıma Aglietta, Boyer’den de ileri gitmektedir. Bu sonuncunun kurduğu çerçevede kapitalizmin krizden çıkışı için ücretlerin artması yeterlidir ama gerekli değildir. Kamu harcamalarının (örneğin yaşanan gerçeklikte olduğu gibi askeri harcamaların) artması toparlanmaya yol açabilir. Aglietta ise Büyük Depresyon’dan çıkış için mutlaka işçilerin bir şeyler kazanmasını şart koşmaktadır: Hem yüksek ücretler, hem “refah devleti”! Böylece anlaşılıyor ki, kapitalizmin bütün sorunu düşük ücretlerdir. Bu teorik açıklamanın bütün yalınlığıyla Marksist kapitalizm teorisinin tam karşısında yer aldığına kuşku yok. Örneğin, Marx’ın kendisi kriz anı için sunu söylüyor: “sermaye, işçinin talebine bir kazanç değil bir kayıp olarak bakar (...) sermaye ile emek arasındaki içkin ilişki kendini dayatır.”³⁸

34 A.Granou/Y.Baron/B.Billaudot, *Croissance et crise*, Maspero, Paris, 1979, s. 224-25.

35 Düzenleme Okulu’nun Fordist üretim teknikleriyle yüksek ücretler arasında kurduğu genel ilişkinin doğru olduğu varsayılsa bile, bu genel ilişkinin ancak bir bütün olarak kapitalist dünya üzerinden kurulabileceği, her bir ülkede aynı etkiyi yaratmasının gerekli olmadığı, bazı ülkelerin Fordist teknikleri kullanarak bir “ihracat platformu” yaratmalarının mümkün olduğu açıktır. Haksızlık etmemek için, bir başka düzenlemecinin, Lipietz’in, Fordizmin üçüncü dünyaya yayılmasını tartıştığı yazısında (“Dünya Çapında Fordizme Doğru”, a.g.m.), bu olasılığı göz önüne alarak buna “kanlı Taylorizm” adını verdiğini belirtelim. Ama dikkat! Lipietz “kanlı Fordizm”den değil, “kanlı Taylorizm”den söz ediyor. Çünkü Taylorizm bir yönetim teknikleri bütünüdür, işçi sınıfına saldırmak için kullanılabilir, ama Fordizm iyidir, işçiyi abad eder!

36 “La crise actuelle...”, a.g.m., s. 38.

37 *Régulation et crises*, a.g.y., s. 75.

38 *Grundrisse*, s. 420.

• Düzenleme Okulu’nun kapitalizmi öyle bir kapitalizmdir ki, bütün tarihi gelişmesini tüketimin ve özel olarak da işçilerin tüketiminin artışı belirler. Dikkatli düşünüldüğü takdirde (bu yazının sınırları içinde 19. yüzyılın yaygın birikim ve rekabetçi düzenleme dönemi üzerinde durmuyoruz), 1914’ten bu yana kapitalizmin bütün tarihi, işçi tüketiminin önce düşük sonra yüksek olmasıyla belirlenmiştir. Granou ve arkadaşları bunu bütün açıklığıyla ifade etmişlerdir: Kapitalizmin bir yüzyıllık tarihi, sermayenin sadece yeni bir emek sürecini değil kitle tüketimini de yerleştirme çabasına indirgenebilir. Yüzyıllık bir tarih! Ve kapitalizmin, sermayenin bütün çabası ücretleri yükseltmek!

• Bütün bunlar bize Düzenleme Okulu’nun sözünde durmadığını gösteriyor. Hatırlanacağı üzere, düzenlemeciler, kapitalizmin işleyişinde değişmez bir çekirdek olduğunu, ama kapitalizmin tarihsel gelişmesinde bu temel çekirdeğin farklı biçimlere büründüğünü ileri sürüyorlardı. Şimdi görüyoruz ki çekirdek değişiyor: Bu teoriye göre, kapitalizmin tarihi esas olarak tüketim kalıplarının değişiminin tarihidir; kapitalizm krizlerinden yüksek ücretler sayesinde çıkar; kapitalizm bir aşamasından sonra işçi dostu olmuştur, nereye girerse orada ücretler yükselir vb. vb. Bunlara çok açık bir örnek daha ekleyerek bitirelim: Boyer’e göre, Fordist dönemde “tekelci düzenleme” altında yedek sanayi ordusu ücretin düzenleyicisi olmaktan çıkar.³⁹ Oysa yedek sanayi ordusu kapitalizmin temel mekanizmalarından biridir. Marx’ın deyişiyle,

Çalışan nüfus, kendi üretiminin sonucu olan sermaye birikiminin yanısıra, kendisinin görelî olarak gereksiz hale getirilişinin, bir görelî artık nüfusa dönüştürülüşünün araçlarını da yaratır. (...) Bu, kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasasıdır. (...) Öte yandan, artık emekçi nüfus birikiminin, ya da servetin kapitalist bir tarzda gelişiminin, **zorunlu** bir ürünü olduğu gibi, bu artık nüfusun kendisi kapitalist birikimin bir kaldıracı, daha da öte, **kapitalist üretim tarzının bir varlık koşulu** haline gelir.⁴⁰

...ampirik yanırlara

Düzenleme Okulu’nun kitle tüketimine dayanan Fordizm teorisi yalnız teorik olarak çelişik ve tutarsız değildir. Aynı zamanda, gerçek dünyadaki olgular tarafından da doğrulanmayan bir teoridir. Bu konu Brenner ve Glick’in daha önce sözü edilen makalesinde mükemmel bir tarzda ele alınmış olduğu için ben bu yazarları izleyerek düzenleme teorisini yanırlayan ana olgusal

39 “La crise actuelle...”, a.g.m., s. 58.

40 Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul, 1986, s. 648-49.

verileri kısaca özetleyeceğim.⁴¹

• Düzenleme Okulu 1929'da patlak veren Büyük Depresyon'un ardında bir eksik tüketim krizi yattığını ileri sürer. Oysa krizi önceleyen onyıla, yani 20'li yıllara bakıldığında, bir eksik tüketim durumunun göstergelerinden hiçbiri mevcut değildir: Gerçek ücretler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından çok hızlı yükselmiştir; toplam tüketimin artış hızında hiçbir yavaşlama görülmemiştir; tüketimin toplam üretim içindeki payı daha önceki dönemlere göre daha yüksektir; kapasite kullanımında hiçbir önemli düşüş görülmemektedir. Bütün bunlara karşılık, hem yatırımın getirisi olarak, hem de ulusal gelirin içindeki payı açısından kârlar 20'li yıllarda daha önceki döneme göre ciddi bir düşüş gösterir.⁴² Yani ortada bir eksik tüketim krizinden söz etmek için hiçbir ciddi olgusal veri yoktur.

• Düzenlemeciler ABD'de Roosevelt'in uygulamaya koyduğu New Deal'i dönüm noktası olarak kabul ederler. (Aynı şey, Almanya'de Hitler'in politikası, Fransa'da Halk Cephesi için söylenir.)⁴³ Oysa New Deal'in açık bütçeye dayalı kamu harcamalarına başvurmaması bir yana, ne Roosevelt'in politikası, ne de Amerikan işçi sınıfının, ifadesini CIO adlı yeni bir konfederasyonun kuruluşunda bulan mücadeleciliği Amerikan ekonomisini kurtararamamış, 30'lu yılların ortasında toparlanır gibi olan ekonomi, 1937-38'de yeniden çöküntüye uğramış ve işsizlik yeniden % 20'lere fırlamıştır.⁴⁴ Bunun gösterdiği şey, kapitalizmin krizinden çıkabilmesi için tüketimin artışından çok başka koşulların gerekli olduğudur.

• Fordizmin istikrarının koşulu olarak öne sürülen ücret artışı/üretkenlik artışı eşitliği savaş sonrası dönem boyunca sağlanmamıştır. 1948-70 arasında ücret endeksi emek üretkenliği endeksiyle oranladığında sürekli düşmüştür. Yani ücret artışı üretkenlik artışının gerisinde kalmıştır.⁴⁵ Böyle olması da olağandır: Yukarıda bu iki değişkenin paralel artışının görece değeri üretimini ortadan kaldırarak Taylorizm ve Fordizmi sermaye açısından anlamsız hale getireceğini saptamıştık. Veriler ise, bütün bu dönem boyunca, düzenleme teorisinin eksik tüketimci önyargılarına karşıt olarak, görece artı-

41 Brenner/Glick'in ampirik verileri esas olarak ABD ile sınırlıdır. Ancak, Düzenleme okulunun temel yapıtı olan Aglietta'nın çalışmasının da ABD ekonomisinin verilerine dayandığı hatırlanınca, genel bir teori açısından yetersiz sayılabilecek olan bu verilerin düzenleme teorisinin sınanması açısından bütünüyle yeterli olacağı ortadadır. Ayrıca, unutulmamalıdır ki ABD 20. yüzyılın hegemonik gücüdür; ABD için geçerli olmayan trendlerin başka ekonomiler için geçerli olmasını beklemek bilimsel bir anormallik olurdu.

42 Brenner/Glick, a.g.m., s. 83-86.

43 Boyer, a.g.m., s. 39; Harvey, a.g.y., s. 151.

44 Brenner/Glick, a.g.m., s. 91-92.

45 A.y., s. 93.

değer üretiminin var olduğunu, ama buna karşılık canlı sermaye birikiminin bir pazar sorunuyla karşılaşmadan sürdürülebildiğini gösteriyor.

• Düzenlemeciler tarafından Fordizmin istikrarının koşulu olarak sunulan tüketimin, “otuz şanlı yıl” boyunca rolü hiç de beklendiği gibi önemli olmamıştır. Tüketimin GSMH içindeki payı bütün bu dönem boyunca sözde eksik tüketimle lanetlenmiş 20’li yıllara oranla % 20 daha düşüktür; ayrıca, 1890’lı yıllardan beri bütün dönemlerden gözle görülür biçimde daha düşüktür!⁴⁶

Bütün bunlardan yalın bir sonuç çıkıyor: Düzenleme Okulu bütün yüzyılın kapitalist tarihini tüketimin (ve ücretlerin) hareketiyle açıklamıştır; oysa tüketim (ve ücretler) gerek Büyük Depresyon’da, gerekse uzun canlı sermaye birikimi döneminde bu rolü oynamaktan uzaktır. Teoriden sonra olgular da Düzenleme Okulu’nun Fordizm teorisini çürütüyor.

6. Keynesçilik, “refah devleti”, sendikal düzen

Bir birikim rejimi olarak alındığında Fordizmin hem emek sürecinde başvurulan yöntemlerle, hem de tüketim alanında kitle tüketimiyle tanımlandığını biliyoruz. Kitle tüketimi ve bir talep kaynağı olarak yüksek ücretler üzerinde yaptığımız tartışma, “Fordizm”in bir birikim rejimi olarak tutarlılığını ortadan kaldırmıştır. Şimdi geriye bir düzenleme tarzı olarak, yani üretim ile tüketim arasındaki uyumu sağlayacak bir dizi kurum niteliğiyle Fordizmi incelemek kalıyor.⁴⁷

Bu alanda ne ile karşı karşıya olduğumuzu artık biliyoruz. Tartışılan tekelci düzenleme tarzının elbette bir sürü ögesi vardır. Bunlara yukarıda kısaca değinildi. Ama Düzenleme Okulu’nun omurgası olan kitle tüketimi sorunu açısından önemli olan “ücret ilişkisi”nin düzenlenişi ve devletin ekonomiye müdahale tarzı ve derecesidir. Dolayısıyla karşımızda üç temel alan var: Keynesçiliğin toplam talep yönetimine dayanan müdahaleci devlet politikaları; “refah devleti” olarak bilinen belirli hizmetler; emperyalist ülkelerdeki istikrarlı sendika ve toplu sözleşme düzeni.

Bu konularla birlikte çok hassas bir alana giriyoruz. Çünkü Düzenleme Okulu’nun bu noktalara yaklaşımı, bu okulla hiçbir ilgisi olmayan, hatta bu

46 A.y., s. 92-93.

47 Düzenlemecilerin gerçekliğin bu yönünü “tekelci düzenleme tarzı” başlığı altında ele aldığını biliyoruz. Harvey ise “Fordist-Keynesçi” dönemden söz ederek, düzenleme tarzına “Keynesçi” adını takmış oluyor. Dolayısıyla, biz burada Fordist düzenleme tarzından söz ederken amacımız terminoloji bakımından kolaylık sağlamak.

okulun adını dahi duymamış birçok sosyalistin İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan kapitalist yeniden yapılanma hakkındaki genel yargılarıyla, hatta deyim yerindeyse sezgisel düzeydeki kavrayışıyla büyük bir paralellik taşıyor. Bunun nedeni kısmen Düzenleme Okulu'nun dolaylı etkisi: Sonuç olarak, unutmamak gerekir ki düzenleme okulunun tarihi otuz yıllık bir süreyi aşmış durumda ve etkisi, Türkiye de dahil, bütün dünyada son derece yaygın. Ama bu sadece kısmen doğru. İşin öteki boyutu, düzenleme okulunun kendisinin de İkinci Savaş sonrası dönemde sosyalist hareket içinde oluşan bir tür eksik tüketimci konsensüsün etkisi altında oluşmuş olması. Yani bir bakıma bu okul olmasaydı bile bu üç konuda sosyalist hareket içinde yaygın olarak kabul gören düşünceler yine de aynı olacaktı. Bu anlamda Düzenleme Okulu bu tür bir konsensüsün bugün en etkili temsilcisi ve aktarma kayışı.

Bu konsensüsü sarsmak gerekiyor. Çünkü bu fikirlerin bu kadar yaygın olması doğru oldukları anlamına gelmiyor. Tam tersine bu fikirler köklü biçimde yanlış ve sınıf mücadelesinin geleceği açısından zararlıdır. Dolayısıyla bu fikirleri eleştirel biçimde değerlendirmek gerekiyor.

“Kapitalizmin ihtiyaçları” teorisi

Düzenleme Okulu'nun İkinci Dünya Savaşı sonrasında emperyalist ülkelerde kurulan düzeni okuma tarzı, doğrudan doğruya, eksik tüketim teorisine ilgilidir. Bu bakış açısına göre savaş sonrası düzenleme, Fordist üretim yöntemlerinin gerektirdiği kitle tüketiminin sağlanmasına yöneliktir. Büyük Depresyon eksik tüketimin sonucu olduğuna göre bu ihtiyaç zaten pratik olarak ortaya çıkmıştır. Savaş sonrasında yapılan düzenlemeler bu pratik ihtiyaca bir cevaptır.

Bu yaklaşımda, Keynesçilik, “refah devleti” ve yeni sendikal düzen hep toplam talebi ve en başta tüketimi yükseltme ihtiyacına karşılık veren birer araç gibi görülür. Çok popüler olan ve Düzenleme Okulu dışında birçok sosyalistin benimsediği bir tutum, bunların hepsini aynı torbaya yerleştirerek, hepsine toplu halde “Keynesçilik” adının verilmesidir.

Şimdi bunların her birini teker teker ele alalım. Dar anlamda Keynesçi politikaların, yani açık bütçeye dayalı kamu harcamaları ve ucuz para politikasının işlevi bellidir: Toplam talebi, hem kamunun doğrudan harcamalarını arttırarak, hem de öteki talep bileşenlerini (tüketim, yatırım vb.) teşvik ederek yükseltmek; böylece ekonominin bir eksik tüketim krizine düşmesini engellemek. “Refah devleti”nin işlevi, üretime talep yaratılabilmesi için, emeklilik, hastalık, işsizlik vb. dolayısıyla çalışamayan işçinin gelirinin

ve dolayısıyla tüketiminin sürekliliğini güvence altına almaktır.⁴⁸ Böylece, örneğin işsizlik arttığında, işsizlere yapılacak işsizlik sigortası ödemeleri toplam talebin, “refah devleti”nin yokluğuna oranla daha az düşmesini sağlayacaktır. (Standart teori bu yüzden bu tür unsurlara “otomatik istikrar sağlayıcılar” adını verir.)

Kamu harcamalarının ve “refah devleti”nin önemi ne olursa olsun, Düzenleme Okulu için esas olan, yeni dönemin sendika ve toplu sözleşme düzenidir. Güçlü ve yerleşik sendikalar, çerçevesi katı biçimde belirlenmiş iş yasaları ve neredeyse ritüelleşmiş bir toplu sözleşme süreci, tekelci düzenlemenin asli unsurlarıdır. Bu toplu sözleşme düzenidir ki, ücretlerin otuz yıl boyunca yaklaşık emek üretkenliğiyle aynı oranda artmasını ve böylece Fordizmin kitle tüketimi ihtiyacının karşılanmasını olanaklı kılmıştır.

Böylece, savaş sonrası dönemde emperyalist ülkelerde işçi sınıfının ve geniş emekçi kitlelerin elde ettiği bazı kısmi mevzilerin (güçlü sendikalar, görel olarak yüksek bir ücret düzeyi, işsizlik sigortası, yoksulluk yardımı, sağlık, eğitim, konut ve yaşlılık sigortası alanlarında kazanımlar vb.), doğrudan doğruya **kapitalizmin kendi içsel eğilimlerinin ürünü** olduğunu, eksik tüketim eğiliminin yarattığı sorunları giderme işlevini gördüğünü saptamış oluyoruz. Şimdi sormamız gereken soru şudur: Kapitalizmin doğası açısından oldukça şaşırtıcı, tarihi açısından ise istisnalar dışında bütünüyle orijinal olan bu durum pratikte nasıl gerçekleşmiştir? Yani tekelci düzenleme ya da popüler adıyla “Keynesçilik” somut olarak nasıl hakim konuma yükselmiştir? İkincisi, toplu sözleşme düzeni sistemin ihtiyacı olan ücret artışlarını nasıl sağlamıştır? Daha somut olarak soracak olursak, sermaye toplu sözleşme masasına oturduğunda ücret artışlarının sistemin bütünü için iyi olduğunu bilerek ücretlerin yükselmesine bile bile izin mi vermiştir? Yok sermaye böyle yapmadıysa, bunu kim yapmıştır? Örneğin devlet mi? Kısacası elimizde iki dizi soru var: Tekelci düzenlemenin birer bileşeni olan kurumsal yapılar nasıl doğmuştur ve nasıl işlemektedir?

Bu konuda, birazdan üzerinde duracağımız nedenlerle, düzenlemeciler pek de açık değildir. Öncelikle tarihsel başlangıç sorununu ele alırsak, bu alanda birbirinden bir ölçüde farklı iki açıklamayla karşılaşırız. Birinci açıklama işçi sınıfı mücadelelerine değinir. (Somut inceleme alanımız yine düzenleme teorisinin asıl laboratuvarı olan ABD olacak.) Düzenleme Okulu’nun ilk temsilcisi Aglietta, Amerika’da savaş sonrası toplu sözleşme düzeninin istikrarını ve sendikaların ücret pazarlığındaki gücünü, Amerikan işçi sınıfının 1930’lu yıllardaki mücadelesinin ürünü olan bazı olgularla açıklar: Yeni ve mücade-

48 Bkz. A.Lipietz, “La crise de l’Etat-providence. Réalité et enjeux pour la France des années 80”, *Les Temps Modernes*, 448, Kasım 1983.

leci bir konfederasyon olan CIO ile işçi sınıfına yeni kazanımlar getiren 1933 tarihli Wagner Yasası. Yani savaş sonrasında elde edilen kazanımlar 30'lu yılların mücadelelerinin ürünüdür.

Ancak bu tür bir yaklaşımda biri teorik, öteki ise ampirik iki sorun vardır. Önce ampirik soruna değinelim. Aglietta'nın CIO'yu ve Wagner Yasası'nı savaş sonrası düzenlemenin temeline yerleştirebilmesi için, ABD'de sınıf mücadelesi konjonktürünün bunların etkilerini silecek bir değişim geçirmemiş olması gerekirdi. Oysa tarihsel olarak tam tersi doğrudur. 1947'de Soğuk Savaş başlar başlamaz, ABD burjuvazisi sola ve işçi sınıfına karşı birçok cephede birden saldırıya geçmiştir. Amerikan Kongresi'nde McCarthy ve Nixon'un öncülük ettiği "Amerikan Karşısı Faaliyetler" komisyonu, Komünist Partisi'ni ve sol aydınları perişan etmiştir. Wagner Yasası'nın getirdiği kazanımların büyük bölümü, 1952 tarihli Taft-Hartley Yasası ile işçi sınıfından koparılıp alınmıştır. Bugün bile ABD, iş ve sendika yasaları açısından dünyanın en geri ülkelerinden biridir. CIO ise savaş sonrasında, 30'lu yılların mücadelecisi sendikacılığını terkederek sınıf işbirlikçiliğin doruğunda dolaşan eski konfederasyon AFL ile birleşmiş, ortaya dünyanın en bürokratik ve düzen yanlısı konfederasyonlarından biri olan AFL-CIO çıkmıştır. Aglietta'nın teknelci düzenlemenin doğuşunu bütün bunları atlayarak açıklaması kolay anlaşılabilir.

Teorik soruna gelince, bu daha da önemlidir: Eğer teknelci düzenleme sermayenin ve kapitalizmin istikrarı için gerekli ise, bu düzenlemenin kurumlarını işçiler neden dişleriyle tırnaklarıyla mücadele ederek kazanmak zorundadırlar? (Bu çelişkinin bir benzeriyle sistemin nasıl işlediğini araştırırken karşılaşacağız.)

Teknelci düzenlemenin doğuşuna ilişkin asıl açıklama başkadır. Düzenleme Okulu'nun dışında da çok yaygın olan bir anlayışa göre, savaş sonrası düzenleme kapitalist sınıfla işçi sınıfı arasında bir **toplumsal uzlaşma**nın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Burada, Boyer'nin kullandığı ifadeyle, "bir dizi uzlaşma" sözkonusudur: toplu sözleşme düzeni, "refah devleti", kamu harcamaları, vergi düzeni vb.⁴⁹ Harvey de sorunu şöyle koyar: "...savaş sonrası uzun canlılık döneminde görülen göz kamaştırıcı büyüme, kapitalist gelişme sürecinin baş aktörleri arasında bir dizi uzlaşmaya ve konumların yeniden tanımlanmasına bağlıydı."⁵⁰ Bu ikinci açıklamanın Aglietta'nın açıklamasından farklı olduğu açıktır.

Bir uzlaşma teorisi, belki bir mücadele teorisiyle bütünleştirilebilir.

49 R. Boyer, "Technical Change and and the Theory of 'Regulation'", G. Dosi vd. (der.), *Technical Change and Economic Theory*, Londra, 1988, s. 79. Aktaran: Brenner/Glick, a.g.m., s. 87.

50 Harvey, a.g.y., s. 155.

Mücadelenin belirli bir aşamasında her iki taraf, güçlerinin daha ileri kazanımlara izin vermeyeceğine karar vererek bir orta noktada buluşabilir. Örneğin Harvey tam da bu ikisini birleştirir: “Örgütlü işçi hareketi, büyük sermaye ve ulus-devlet arasında süregiden ve savaş sonrası uzun canlılık döneminin iktidar tabanını oluşturan gergin ama yine de sağlam güç dengesine kazara ulaşılmamıştı. Yıllar boyu süren mücadelelerin ürünüydü bu.”⁵¹ Ancak bu durumda da demin sorduğumuz teorik soru yeniden karşımıza çıkar: Burada tarafların mücadele anında savunduğu “uç noktalar” nelerdir? Yüksek ücret ve genel olarak tekelci düzenleme burjuvazinin de çıkarına olduğuna göre, mücadele ne üzerine veriliyor ki, sonunda taraflar ortada bir yerlerde uzlaşsınlar?

Düzenleme teorisi bu konuda suskundur. Aynen sistemin günbegün işleyişinin mekanizmaları konusunda olduğu gibi. Düzenleme Okulu’nun öğrencisi bir türlü ünlü toplu sözleşme düzeninde hangi aktörün üretkenlik artışına eşit bir ücret artışını sağlamak için uğraştığını, bu ikisi arasındaki eşitliğin bir kaza sonucu mu ortaya çıktığını, yoksa hesaplı bir biçimde mi elde edildiğini anlayamaz. Örneğin “uzlaşma” teorisinin savunucularından Harvey, sistemin işleyişini anlattığı uzunca bölümde anlaşılmasın bir akıl yürütmede ısrar eder. Harvey’e göre büyük sermaye, örgütlü işçi sınıfı ve devletin oluşturduğu üç “partner”, “...efektif talebi kapitalist üretimin düzenli büyümesini emmek açısından yeterli düzeyde tutmak için gerekli olan ne varsa” yaparlar.⁵² Sendikalar, sanki amaçları efektif talebin üretimi karşılamaşymış gibi, “Ford’un başlangıçta düşündüğü gibi, efektif talebi canlandıran ücret kazanımları karşılığında üyelerini denetlemeyi ve üretkenliği arttırmayı” kabul ederler.⁵³

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Düzenleme Okulu’nun savaş sonrası oluşturulan düzenlemenin tarihsel köklerine ve işleyiş mekanizmalarına ilişkin ciddi bir açıklaması olmadığı ortadadır. Devasa düzenleme yazınından bu konuda tek bir önerme çıkartılabilir: Sınıflar karşılıklı bir uzlaşma içindedirler ve bu uzlaşma toplam talebin toplam üretimi massetmesini sağlar. Bu tek önerme ise bütünüyle yanlıştır.

Sınıf mücadelesi mi, “partnerler” mi?

Düzenleme Okulu’nun “tekelci düzenleme” ya da popüler biçim-

51 A.y.

52 A.y., s. 157.

53 A.y.

de Keynesçilik olarak anılan kurumsal yapılanmaya ilişkin tartışmasından iki önerme çıkmış durumda. Birincisi, bu yapılanma kapitalizmin talep yetersizliği sorununu aşma işlevine yöneliktir, yani sermayenin **ekonomik** ihtiyaçlarıyla örtüşür. İkincisi, bu yapılanma, hem tarihsel oluşumu, hem de işleyişi bakımından sınıflararası bir uzlaşmanın ürünüdür.

Gerçek dünya bu iki önermenin çizdiği tablodan çok farklı tarzda biçimlenmiştir. Her şeyden önce, düzenlemenin ve sosyalist hareket içinde yaygın olan anlayışın hepsini tek bir torbaya yerleştirdiği farklı kurumsal biçimlenmeleri birbirinden ayırmalıyız. Keynesçiliğin işçi sınıfının çıkarlarıyla **dolaysız** hiçbir ilişkisi yoktur. Elbette Keynesçi kamu harcamaları işsizliği azaltarak ve bu sayede sınıfın pazarlık gücünü yükselterek sınıfların güç dengelerinde işçi sınıfı lehine dolaylı bir olumlu etki yaratabilir, ama bu, olasılıkların sadece biridir. Keynesçi politikalar enflasyonist bir basınç yarattığında gerçek ücretlerin düşmesi, bu politikaların işçi sınıfı açısından olumsuz sonuçlar da verebileceğini gösteren bir örnektir. Bu tür ekonomik sorunların dışında, örneğin Keynesçilik askeri harcamaların arttırılması biçiminde sürdürülürse, bunun yaratacağı militarizmin işçi sınıfına politik olarak zarar vereceği açıktır. Örnekler çoğaltılabilir, ama durum açıktır. Burada söylenenlere ilaveten, yukarıda bir düşünür olarak Keynes'in işçi ücretleri sorununa yaklaşımı da hatırlanırsa, Keynesçilikle işçi sınıfının çıkarları arasında hiçbir dolaysız olumlu bağ kurulamayacağı açıkça ortaya çıkar.

Tartışılan öteki iki kurumsal düzenlemenin doğası bambaşkadır. Bunlar doğrudan doğruya işçi sınıfının çıkarlarıyla ilgilidir. “Refah devleti”, işçi sınıfının ve emekçilerin bir dizi temel ihtiyacının karşılanmasını toplumsallaştırdığı veya parasız ya da sübvansiyonlu ucuz fiyatlar karşılığında elde edilmesini sağladığı için, işçi sınıfının yaşam standartlarında görece bir iyileşmeye yol açacağı gibi, ihtiyaçların kolektif karşılanması dolayısıyla sınıf dayanışmasını pekiştirir ve atomizasyona karşı bir etki yaratır. Elbette, bu tür hizmetlerin devlet tarafından ucuz ya da parasız sağlanıyor olması burjuva devletinin bir sınıf tahakkümüne dayandığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla, devletin doğa değiştirdiğini ve bütün vatandaşların refahı için çalıştığını ima eden “refah devleti” ideolojik bir kavramdır. (“Refah devleti”ni neden hep tırnak içinde kullandığımız da böylece açıklanmış olmaktadır.) Ve bu niteliğiyle, gerçekleştiği ölçüde, aynı zamanda sınıf mücadelesini yumuşatıcı bir gerçek işlevi de vardır.

Sendika ve toplu sözleşme düzeni de elbette doğrudan doğruya sınıflar arasındaki ilişki alanındadır. Güçlü ve istikrarlı bir sendikal yapılanma, koşullar uygun olduğu takdirde, ücret, iş koşulları, üretim süreci üzerinde kontrol gibi konularda sınıfın gücünü arttıracığı için büyük bir kazanımdır. Ancak tarihsel

olarak büyük mücadeleler vererek gelişmiş olan, bazı dönemlerde bazı ülkelerde illegal örgütler olarak çalışmak zorunda bırakılan sendikaların, savaş sonrası dönemde sisteme giderek özümsemesi ve bürokratikleşmesi de sınıf mücadelesinin törpülenmesi yönünde bir etki yaratacaktır.⁵⁴

Bir yanda kamu harcamaları ve para politikası aracılığıyla talep yönetimi anlamında Keynesçilik, öte yanda sendikal düzen ve “refah devleti” arasında yapılan bu ayrımın derhal çıkartılabilecek sonuçları var. Birincisi, bunların yerleşmesinin ardındaki tarihsel dinamik, bazı ortak boyutlar taşımakla birlikte farklılaşır. İkincisi, bunların hepsine birden Keynesçilik denmesi yanlıştır. Keynesçiliğin olmadığı yerde diğer ikisi olabileceği gibi, Keynesçiliğin varlığı beraberinde ötekileri getirmez.⁵⁵

Bir kez bu ayrım yapıldığında, dar anlamda Keynesçiliğin tarihsel yükselişini, Büyük Depresyon’un kapitalizm için oluşturduğu tehdit bağlamında kavramak kolaylaşır. Büyük Depresyon kapitalist toplumun hayat damarı olan sermaye birikiminde yarattığı dehşet verici tıkanıklıkla burjuvazi açısından tam anlamıyla bir yıkım olmuştur. Bu durumun tekrarlanmasının önüne geçmek için uluslararası burjuvazinin Keynesçi teori temelinde geliştirilen kriz yönetimi tekniklerini benimsemesi son derece anlaşılır birşeydir. Elbette bu dar anlamda ekonomik faktör temel olmakla birlikte, 30’lu yıllarda yaşanan işsizliğin dev sorunları, sınıf mücadelesinin ve faşizmin yükselişi gibi faktörler, burjuvaziyi politik nedenlerle de krizlerin engellenmesinin gereğine inandırmakta önem taşımıştır. Ama belirleyici faktör ekonomiktir. Başka biçimde söyleyelim: 30’lu yıllarda hiçbir sınıf mücadelesi olmasa da, burjuvazi Keynesçiliği benimserdi.

Buna karşılık, savaş sonrası sendikal düzen ve “refah devleti” uygulaması, **uluslararası düzeyde** sınıf mücadeleleri göz önüne alınmadan anlaşılabilir. Burada sorunun püf noktasına geliyoruz. Düzenleme Okulu, savaş sonrasında kapitalist düzenin yeniden yapılanmasında rol oynayan **en önemli faktörü** bütünüyle ufkunun dışında bırakmıştır. Bu faktör, 1917 Ekim devrimi ve sonuçlarıdır. Sadece Düzenleme Okulu değil, 20. yüzyılın kapitalizminin tarihini Ekim devrimine ve onu izleyen gelişmelere hiç değinmeksizin yazmaya kalkışan bütün düşünce akımları bu tarihten hiçbir şey anlayamamışlardır. **Ekim devrimini temel almayan hiçbir 20. yüzyıl tarihi, dünyanın gerçek**

54 Bu konuyu başka bir yazımda ayrıntılı olarak ele almıştım: Bkz. “Sendikal hareketin krizi mi, sosyalistlerin krizi mi?”, *Devrimci Marksizm*, 8, Kış 2008/2009.

55 Aynı şey kamu mülkiyeti ile Keynesçilik arasındaki bağ için de geçerlidir. Türkiye’de yaygın olarak bu ikisinin birbirine bağlı olduğu düşünülür. Oysa kamu mülkiyetini dışlayan bir Keynesçilik mümkündür. En çarpıcı örneği ise uzun genişleme döneminin ABD’sidir.

gelişimini kavrayamaz.

Savaş sonrasında dünyanın görüntüsü şudur: 30'lu yıllarda kapitalizm ekonomik depresyon, işsizlik ve yoksulluk ile boğuşur ve dev sınıf mücadelelerine sahne olurken (Amerika, Almanya, Fransa, İspanya vb.), Ekim devriminin ürünü Sovyet ekonomisi planlı bir ekonomi temelinde tarihin gördüğü en hızlı büyüme oranlarına ulaşıyordu. Kapitalizm kendi krizini çözmek için tarih sahnesine faşizmi çıkarıyor, bir süre sonra, tarihin gördüğü en barbar rejimlerden biri olan faşizmi, “demokratik kapitalizm” değil, Ekim devriminin ürünü olan Sovyet devleti ve faşizmin işgali altındaki ülkelerin proletaryasının direnişi (Fransa, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan vb.) yenilgiye uğratıyordu. Savaştan çıkıldığında kapitalist Avrupa yoksulluk içindeydi, faşizmin ve savaşın yaraları hâlâ kanıyordu, Sovyetler Birliği'nde ise sermaye düzeninin ilga edilmiş olması sayesinde işsizlik kalıcı biçimde ortadan kaldırılmıştı, sağlık ve eğitim genel ve parasızdı, toplumsal eşitsizlikler adım adım geriliyordu. 1950'li yılların başına gelindiğinde Sovyet sistemine benzer sosyopolitik rejimler Doğu Avrupa'ya, Çin'e, Vietnam'a ve Kore'ye yayılmıştı. Fransa ve İtalya gibi İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında proleter partilerinin pratik olarak her an iktidara el koyabileceği ülkelerde burjuvazinin düzenini Sovyet bürokrasisinin uluslararası politikası kurtarmıştı. Nihayet, sömürge imparatorlukları çöküyordu. Kapitalizm savunma içindeydi, sosyalizm ise prestijinin doruğunda. “Refah devleti” uygulaması ve yüz yıldan fazla bir süredir sürekli ezilmeye çalışılan sendikaların yepyeni bir anlayışla sistemin bir parçası haline getirilmesi, işte bu koşulların ürünüdür: **Bunlar kapitalizmin kendini sınıf mücadelesine ve sosyalizm tehlikesine karşı savunma mekanizmalarıdır.**

Bu anlamda savaş sonrası kurumlaşma burjuvazinin işçi sınıfını devrimci mücadeleden ve sosyalizmden uzak tutmak için verdiği bir tavizdir. Ama bu tavizin verilebilmesi için burjuvazinin bu tavizi verebilecek durumda olması gerekiyordu. Burjuvazi sermaye birikimi canlı yürürken işçi sınıfının taleplerine çok daha kolay taviz verebilir. Bu olsa olsa artı-değerin ve kârın biraz daha düşük olması anlamına gelir. Ama kriz dönemlerinde sınıflar arasındaki çelişki kural olarak tavizlerle değil sert mücadelelerle çözülür. Öyleyse savaş sonrasında burjuvazi işçi sınıfına bu tavizleri nasıl verebildi? Bunun basit bir açıklaması vardır: Kriz “tekelci düzenleme” ve yüksek ücretlerin sağladığı talep canlılığı sayesinde aşılmamıştır. Kriz bunlardan önce ve bağımsız bi-

çimde sona ermişti.⁵⁶ Krizi sona erdiren savaştır. Yani, **“refah devleti” ve yeni sendikal düzen krizin ortadan kalkmasının nedenleri değildir; krizin ortadan kalkması ve canlı sermaye birikiminin rayına oturması, burjuvazinin bu savunma önlemlerini almasını olanaklı kılmıştır.**⁵⁷

Sistemin ilk kuruluşundan sonra işleyiş tarzına gelince: Her şeyden önce, düzenlemecilerin argümanının bütününü teleolojik bir nitelik taşıdığını belirtelim. Yukarıda yaptığımız alıntılarda Harvey’in söylediği gibi, ekonominin ana aktörlerinin “...efektif talebi kapitalist üretimin düzenli büyümesini emmek açısından yeterli düzeyde tutmak için gerekli olan ne varsa” yapmakta olduğunu söylemenin ne anlamı vardır? Daha çarpıcısı, Boyer’in şu söyledikleri: “... karmaşık bir dizi kurum, teamül ve kural, sürekli olarak efektif talebin üretim kapasitesiyle aynı hızda gelişmesini hedefler...”⁵⁸ Herhalde büyük sermaye ve sendikalar hesaplarını buna göre yapmamaktadırlar. Onların amacı ücret/kâr çekişmesinde mümkün olan en avantajlı sonucu yakalamaktır. Öyleyse sonuç nasıl tam da istenen gibi oluyor?

Ama bundan daha önemlisi, Düzenleme Okulu’nun eksik tüketimci önyargıları yüzünden, sınıfların çıkar çelişkisinin yerine çıkar ortaklığını geçirme eğilimidir. Oysa gerçek dünyada hiçbir şey böyle yaşanmamıştır. Bütün uzun genişleme dönemi boyunca sınıf mücadeleleri sınırlı bir alanda olmakla birlikte devam etmiştir. Sermayenin talep yaratsın diye yüksek ücrete kuzu kuzu davetiye çıkardığı görülmemiştir. Zaten düzenlemeciler de işçilerin bütün kazanımları için hep mücadele etmeleri gerektiğini zaman zaman teslim ederler.⁵⁹ Yine aynı soruya dönüyoruz: Eğer yüksek ücret sermayenin lehine ise, sermaye neden bu kadar direniyor? Anlaşılan düzenlemeciler sermayenin çıkarını ondan daha iyi biliyorlar!

Şimdi bu bölümün sonuçlarını sentetik biçimde özetleyelim: (1) Keynesçilik, “refah devleti” ve yeni sendikal düzen, kapitalist sistemin içsel eğilimlerinin bir ürünü olmak bir yana, sınıf mücadelesinin ve sosyalizm tehdidinin sonucu olarak kapitalizmin olağan gelişmesinin dışında bir yöneliştir. Ekim devrimi ve sosyalizm deneyimi göz önüne alınmaksızın kapitalizmin 20. yüzyıl deneyimi yazılamaz. (2) “Refah devleti” ve yüksek ücretler krizin sona ermesinin nedeni değildir; tersine krizin sona ermesidir ki, bunları

56 Savaş sonrası uzun genişleme döneminin hangi dinamikler temelinde ortaya çıktığını ve dar anlamda Keynesçiliğin bile bu dinamikler arasında ne kadar sınırlı rol oynadığını başka bir çalışmamda ele almıştım. Bkz. “Kriz, Sermayenin Yeniden-Yapılanması, Yeni-Liberalizm”, S.Savran/N.Satlıgan (der.), a.g.y.

57 Benzer bir yargı için bk. Brenner/Glick, a.g.m., s. 116.

58 “Technical Change...”, a.g.m., s. 79. Aktaran: Brenner/Glick, s. 87.

59 “İşçiler çoğu zaman, patronlara ister toplu sözleşmeyi, ister sendikayı kabul ettirmek için uzun ve zorlu mücadeleler vermek zorundadırlar.” Granou vd., a.g.y., s. 57.

olanaklı kılmıştır. (3) Savaş sonrası kapitalizmin yapılanması sınıflar arasında bir uzlaşmanın ürünü değildir. Sınıf mücadelesinin belirli tarihsel koşullar altında belirli bir biçimde kristalleşmesinin ürünüdür. Burjuvazi ile işçi sınıfı “Keynesçi” ya da Fordist olarak anılan dönemde de “partnerler” değildi. Sınıf mücadelesi düşük düzeyde de olsa devam ediyordu.

Bu sonuçlarla birlikte, Düzenleme Okulu’nun Fordizm kavramının tüketim boyutundan sonra, düzenleme boyutunun da savunulabilecek bir yanı kalmıyor.

6. Sonuç

Bu uzun yazının sonucunu mümkün olduğunca kısa ve yalın biçimde ve ana başlıklar halinde çıkarmaya çalışalım.

- Bu yazı, 20. yüzyılda, özellikle de yüzyılın ikinci yarısında, dünya kapitalizminin gelişimi konusunda solda ezici biçimde hakim hale gelen yerleşik yorumun bir reddiyesidir. Yerleşik yorum, üretim sürecinin çelişkileri yerine dolaşım sürecinin sorunlarını, sınıf mücadelelerinin yerine sınıf uzlaşmalarını geçirmekte, Ekim devriminin 20. yüzyıl tarihinde oynadığı ayrıcalıklı rolü bütünüyle görmezlikten gelmektedir. Bu iki yorum arasındaki fark basit bir değerlendirme farkı değil, Marksist metodoloji konusunda taban tabana karşıt iki yaklaşımın ürünüdür.

- Buradaki eleştirel yaklaşım, “Fordizm” kavramının teori tarihinin çöplüğüne atılması gerektiğini ortaya koymuştur. Elbette “Fordizm” ile birlikte bugünün üretim süreçlerini açıkladığı öne sürülen “post-Fordizm” kavramı da tasfiye edilmelidir. Bunun yerine, bugünün üretim ilişkilerinde ve üretim süreçlerinde görülen özgüllüğü “yalın üretim” ve “esneklik” kavramlarıyla açıklamak gerekir.⁶⁰

- Marksist teori içinde başlangıcından bu yana önemli bir yer tutmuş olan eksik tüketimciliğin terk edilmesi gerekir. Eksik tüketimcilik, teori alanında kapitalizmin krizlerinin doğru kavranmasında bir engel, politika alanında ise reformizmin iktisat politikalarının bir beslenme kaynağıdır. Eksik tüketimin teoriden tasfiyesi, talebe, artı-değerin gerçekleşmesine, makro ekonomi politikalarına ilişkin her şeyin analiz dışına çıkarılması demek değildir. Sadece bunların ardında yatan sorunların başka nitelikte olduğu anlamına gelir

⁶⁰ Bu konuyu daha önce ayrıntısıyla ele almış olduğumuz için burada ele almıyoruz. Bkz. “Yalın üretim ve esneklik: Taylorizmin en yüksek aşaması”, *Devrimci Marksizm*, 3, Mart 2007.

- Marksizmin Keynesçilikten kopuşu gereklidir. Keynesçilik teori alanında bizi Marksizmin kapitalist üretim sürecinin çelişkileri konusundaki tarihsel önem taşıyan saptamalarının gerisine götürür. Politika alanında ise sınıfların çıkarlarının en çıplak biçimde karşı karşıya geldiği kriz anında sınıflar arasında bir çıkar birliği olduğu yanlısamasını yaratarak işçi sınıfını ve devrimci hareketi çıkmaz sokaklara sürükler.

Günümüzde en önemlisi de budur. Kapitalizm 1930’lu yılların Büyük Depresyonundan sonra yaşanan en büyük krizinin içindeyken işçi hareketi ve sosyalist harekette Keynesçi fikirler, hem krizin anlaşılması bakımından hem de benimsenecek politikalar bakımından büyük sorunlara gebedir. Bu yazı yalnızca bunu ortaya koyabildiyse bile amacına ulaşmış demektir.